ORIYA

NEW CODE GRAMMAR

Standards V & VI

BY

MADHUSUDAN DAS, B.A.

Headmaster, Zilla School, Puri.

ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣ ।

୫ମ ଓ ୬ଷ୍ଠ ମାନ ନିମନ୍ତେ ।

ଶ୍ରୀ ମଧୁସୂଦନ ଦାସ ବି. ଏ. ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଙ୍କଳିତ ।

MACMILLAN & CO., LIMITED
CALCUTTA, BOMBAY AND LONDON

All Rights Reserved

Price 3 Annas.

ମୂଲ୍ୟ ୫ • ୵ ପଣ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ORIYA

NEW CODE GRAMMAR

Standards V & VI

BY

MADHUSUDAN DAS, B.A.
Headmaster, Zilla School, Puri

—o—

ଓଡ଼ିଯ୍ୟା ବ୍ୟାକରଣ ।

୫ମ ଓ ୬ଷ୍ଠ ମାନ ନିମନ୍ତେ ।

ଶ୍ରୀ ମଧୁସୂଦନ ଦାଶ ବି. ଏ. ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂକଳିତ ।

MACMILLAN & CO., LIMITED
CALCUTTA, BOMBAY AND LONDON.

All Rights Reserved

ସୂଚୀପତ୍ର ।

ବିଷୟ ।	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ ।
ପ୍ରଥମ ପ୍ରକରଣ—ବାକ୍ୟର ସଂପ୍ରସାରଣ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ ...	୧
ଦ୍ୱିତୀୟ ,,—ବିଶେଷ୍ୟର ବିଭାଗ	୧୧
ତୃତୀୟ ,,—ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ ଓ ପୁରୁଷ	୧୯
ଚତୁର୍ଥ ,,—କାରକ	୨୭
ପଞ୍ଚମ ,,—କାରକଚିହ୍ନ ସ୍ଥଳରେ କାରକ-ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ...	୨୯
ଷଷ୍ଠ ,,—ସର୍ବନାମ	୩୭
ସପ୍ତମ ,,—ବିଶେଷଣ	୪୧
ଅଷ୍ଟମ ,,—କ୍ରିୟା ଓ ଧାତୁ	୪୫
ନବମ ,,—କାଳ ଓ ବାଚ୍ୟପରିବର୍ତ୍ତନ ...	୪୯
ଦଶମ ,,—ଅବ୍ୟୟ	୫୯
ଏକାଦଶ ,,—ସମାସ	୬୩
ଦ୍ୱାଦଶ ,,—ନାନାବିଧ ବିଷୟ ଓ ଧାତୁଗଠନ ...	୭୩
ତ୍ରୟୋଦଶ ,,—କୃଦନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ...	୭୭
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ,,—ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ...	୮୨

ଓଡ଼ିୟା ବ୍ୟାକରଣ ।

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକରଣ ।

ବାକ୍ୟର ସଂପ୍ରସାରଣ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ :—

୧ । କୌଣସି ବିଷୟରେ କିଛି କହିଲେ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟ ହୁଏ ।

୨ । ବାକ୍ୟରେ ଯାହା ବିଷୟରେ କୁହାଯାଏ ତାକୁ ବାଚକ * ବା କର୍ତ୍ତା କହନ୍ତି ।

୩ । ବାକ୍ୟରେ କୌଣସି ବିଷୟରେ ଯାହା କୁହାଯାଏ ତାକୁ ବାଚ୍ୟ ବା କ୍ରିୟା ବୋଲାଯାଏ ।

୪ । ଅନେକ ବାକ୍ୟରେ ବାଚକ କେବଳ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ୍ୟ ଏବଂ ବାଚ୍ୟ କେବଳ ଗୋଟିଏ କ୍ରିୟା ।

୫ । କେତେକ ବାକ୍ୟରେ ବାଚକ ଉହ୍ୟ ଥାଏ, କେବଳ ବାଚ୍ୟଟି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ ।

ତଳେ ବାକ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶକୁ ପୃଥକ୍ କରିବାର ରୀତି ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେବ, ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ବାକ୍ୟବିଶ୍ଳେଷଣ କୁହାଯାଏ ।

କେହି କେହି ବାଚକକୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏବଂ ବାଚ୍ୟକୁ ବିଧେୟ କହିଥାନ୍ତି । ବଚ୍-ଣିଚ୍+ଣ୍ବୁଲ୍=ବାଚକ ।

ବାକ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ଗଲେ ପ୍ରଥମେ ସମାପିକା କ୍ରିୟାକୁ ଖୋଜିବ । ଏହି କ୍ରିୟାଟି ସମୁଦାୟ ବାଚ୍ୟ ବା ତାହାର ଏକ ଅଂଶ ହୋଇପାରେ । କ୍ରିୟାକୁ ପାଇଲେ 'କିଏ' ଏହି ପଦଟି ତାହାର ପୂର୍ବରେ ବସାଇ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଗଢ଼ିଲେ ତାହାର ଉତ୍ତର ଯାହା ହେବ ତାହାହିଁ ବାଚକ ।

ଗୋପାଲ ଦୌଡ଼ୁଅଛି । କିଏ ଦୌଡ଼ୁଅଛି ? ଗୋପାଲ । ସୁତରାଂ ଏଠାରେ 'ଗୋପାଲ' ବାଚକ ଅଟେ ।

ଛାତ୍ର ପଢ଼େ । କିଏ ପଢ଼େ ? ଛାତ୍ର । ସୁତରାଂ ଏଠାରେ 'ଛାତ୍ର' ବାଚକ ।

ବାକ୍ୟ	ବାଚକ	ବାଚ୍ୟ
ଘୋଡ଼ା ଚରୁଅଛି	ଘୋଡ଼ା	ଚରୁଅଛି
ପକ୍ଷୀମାନେ ଉଡ଼ୁଛନ୍ତି	ପକ୍ଷୀମାନେ	ଉଡ଼ୁଛନ୍ତି
ରାମ ପଢ଼ୁଅଛି	ରାମ	ପଢ଼ୁଅଛି

ଉପରଲିଖିତ ଆଦର୍ଶ ଅନୁସାରେ ତଳଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କର :—

ଚିଠି ପଠାଯାଇଅଛି, ସ୍କୁଲ୍ ବନ୍ଦ ହେଲାଣି, ବ୍ୟାଘ୍ର ମରିପଡ଼ିଲାଣି, ସୈନ୍ୟମାନେ ଯୁଦ୍ଧ କରୁଅଛନ୍ତି, ଫାଶ ବସିଲାଣି, ହାତୀ ଧରାହେବ, ମାହୁନ୍ତ ଆସିବ, ହାତୀ ଧରାହୋଇ ଯିବ ।

ବିଶେଷ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ବିଶେଷଣକୁ ଯୋଗ କରାଯାଏ । ବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ବା ବିଶେଷ୍ୟସଦୃଶ ପଦ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ସଙ୍ଗେ ବିଶେଷଣ ବା ଯେଉଁ ଶବ୍ଦମାନେ ବିଶେଷଣ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଯୋଗ କରାଯାଏ ।

ବାଲକମାନେ ପଢ଼ନ୍ତି । ଏହାର ବାଚକ ସଙ୍ଗେ ବିଶେଷଣ ବା ବିଶେଷଣ ପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ପଦ ଯୋଗ କଲେ ବାକ୍ୟଟି ନିମ୍ନଲିଖିତ ଆକାର ଧାରଣ କରିବ :—

ଏହି ବାଳକମାନେ ପଢ଼ନ୍ତି ।
ଉତ୍ତମ ବାଳକମାନେ ପଢ଼ନ୍ତି ।
ଆମ୍ଭର ବାଳକମାନେ ପଢ଼ନ୍ତି ।
ଆମ୍ଭ ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତମ ବାଳକମାନେ ପଢ଼ନ୍ତି ।

ଏଥିରୁ ଦେଖାଯାଉଅଛି ଯେ ବାଚକ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ପଦମାନଙ୍କୁ ଯୋଗକରାଯାଏ ସେମାନେ ସବୁବେଳେ ବିଶେଷଣ ନୁହନ୍ତି । ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷକ କହିବା ସୁବିଧାଜନକ ।

ବାକ୍ୟ	ବାଚକ	ବାଚକର ବିଶେଷକ	ବାଚ୍ୟ
ସେହି ବାଳକ ଯାଉଅଛି ।	ବାଳକ	ସେହି	ଯାଉଅଛି
ଆମ୍ଭର ମାତା ପଢ଼ନ୍ତି ।	ମାତା	ଆମ୍ଭର	ପଢ଼ନ୍ତି
ଅବନ୍ତୀ ନାମ୍ନୀ ସୁନ୍ଦରୀ ନଗରୀ ଆକ୍ରମଣ କରାଯାଇଥିଲା ।	ନଗରୀ	୧ । ଅବନ୍ତୀ ନାମ୍ନୀ ୨ । ସୁନ୍ଦରୀ	ଆକ୍ରମଣ କରାଯାଇଥିଲା
ସମୁଦ୍ରସ୍ଥ ସମସ୍ତ ପୋତ ଗମନାଗମନ କରିପାରେ ।	ପୋତ	୧ । ସମୁଦ୍ରସ୍ଥ ୨ । ସମସ୍ତ	ଗମନାଗମନ କରିପାରେ

ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉପରିଲିଖିତ ଆଦର୍ଶ ଅନୁସାରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କର :—

ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳୀନ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ତାରା ଉଦିତ ହେଲା । ଆମ୍ଭ ପିତାମାତାଙ୍କଠାରୁ ଲେଖାଯାଇଥିବା ପତ୍ର ପଠାଗଲାଣି । କୃଷକର ସୁନ୍ଦର ବଳୀବର୍ଦ୍ଦ ମରିଗଲା । ଶସ୍ୟଶ୍ୟାମଳ କ୍ଷେତ୍ରର ଉପରେ ଚରୁଥିବା ଗର୍ଦ୍ଦଭମାନେ ବୋବାଉଅଛନ୍ତି । ପରସ୍ପର-ସାହାଯ୍ୟକାରୀ କୃଷକସମ୍ପ୍ରଦାୟର ହିତୈଷୀ ସମିତିସମୂହ ସ୍ଥାପିତ ହେଉ । ଦଶରଥଙ୍କ ପୁତ୍ର ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜା ରାବଣହନ୍ତା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବନେ ଗଲେ ।

କ୍ରିୟାବିଶେଷଣକୁ କ୍ରିୟା ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ କରାଯାଏ । ବାଚ୍ୟରେ କ୍ରିୟା ଥାଏ । ତାହା ସଙ୍ଗେ କ୍ରିୟାବିଶେଷଣ ବା ଯେଉଁ ଶବ୍ଦମାନେ କ୍ରିୟାବିଶେଷଣର କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଯୋଗ କରାଯାଏ ।

'ବାଳକମାନେ ଯାଉଅଛନ୍ତି' ଏହି ବାକ୍ୟର ବାଚ୍ୟ ସଙ୍ଗେ କ୍ରିୟା-

ବିଶେଷଣ ବା ତାଦୃଶ ଅନ୍ୟ ପଦ ଯୋଗ କଲେ ଏହା ନିମ୍ନଲିଖିତ ଆକାର ଧାରଣ କରିବ :—

ବାଳକମାନେ ଶୀଘ୍ର ଯାଉଅଛନ୍ତି ।
ବାଳକମାନେ ଆନନ୍ଦ ମନରେ ଯାଉଅଛନ୍ତି ।
ବାଳକମାନେ ସ୍କୁଲକୁ ଯାଉଅଛନ୍ତି ।
ବାଳକମାନେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଘରରେ ପଢ଼ିବାକୁ ଯାଉଅଛନ୍ତି ।
ବାଳକମାନେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଘରରେ ଦୌଡ଼ି ଦୌଡ଼ି ପଢ଼ିବାକୁ ଯାଉଅଛନ୍ତି ।

ବାଚ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ପଦମାନଙ୍କୁ ଯୋଗ କରାଯାଏ ସେମାନେ ସବୁବେଳେ କ୍ରିୟାବିଶେଷଣ ହେଉ ନ ଥିବାରୁ ସେହି ପଦମାନଙ୍କୁ ବାଚ୍ୟର ବିଶେଷକ କହିବା ସୁବିଧାଜନକ ।

ବାକ୍ୟ	କାରକ	କାରକର ବିଶେଷକ	ବାଚ୍ୟ	ବାଚ୍ୟର ବିଶେଷକ
ଆମ୍ଭ ପିତା ଗତକାଲି ପହଞ୍ଚିଲେ ।	ପିତା	ଆମ୍ଭ	ପହଞ୍ଚିଲେ	ଗତକାଲି
ସେହି ତିନି ପୋଷ୍ୟ ଖଟତଳେ ମେଳହୋଇ ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି ।	ପୋଷ୍ୟ	(୧) ସେହି (୨) ତିନି	ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି	(୧) ଖଟତଳେ (୨) ମେଳହୋଇ
ଆମ୍ଭ ଗ୍ରାମର ଦାସଙ୍କ ପୁଅ ଗୋପୀନାଥ ଘରକୁ ନ ଯାଇ ଦୁଆରେ ପୁଲି ଉପରରେ ବସିଥାନ୍ତି ।	ଗୋପୀନାଥ	(୧) ଦାସଙ୍କ ପୁଅ (୨) ଆମ୍ଭ ଗ୍ରାମର	ବସିଥାନ୍ତି	(୧) ଘରକୁ ନ ଯାଇ (୨) ଦୁଆରେ (୩) ପୁଲି ଉପରରେ

ଉପରଲିଖିତ ଆଦର୍ଶ ଅନୁସାରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କର :—

ରାମଙ୍କ ଭାଇ ହରି ଆଗାମୀ କାଲି ଏଠାକୁ ଆସିବେ । ଆମ୍ଭ ବଗିଚାରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ପୁଷ୍ପସମୂହ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳେ ଫୁଟେ । ସେ ଆମ୍ବଗଛ ଉପରୁ ପାଗଳ ଡେଇଁପଡ଼ି ମରିଗଲେ । ଆମ୍ଭେ ଆଗାମୀ କାଲି ୧୨ଟା ସମୟରେ ଘୋଡ଼ାରୋହଣ କରି ଦକ୍ଷିଣ ଅଭିମୁଖରେ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ସହ ଯାତ୍ରା କରିବୁ । କଲିକତାନଗରବାସୀ ଜଣେ ଧନିକ ମହାରାଜାଙ୍କ ପୁଅ ଦିନେ ସାୟଂକାଳରେ ଗଙ୍ଗାତୀରରେ ଭ୍ରମଣ କରୁ କରୁ ଅନେକ ଧାର୍ମିକ ବିଖ୍ୟାତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଆଳାପ କରିଥିଲେ ।

କର୍ତ୍ତା କଣ କରୁଅଛି ତାହା ବାକ୍ୟସ୍ଥିତ କ୍ରିୟା କହିଦିଏ । କେଉଁ ପଦାର୍ଥ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତି ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଗଲା ତାହା ମଧ୍ୟ ବାକ୍ୟରୁ ଜଣାପଡ଼େ । 'ରାମ ପିତାଙ୍କୁ ଭକ୍ତି କରେ' ଏହି ବାକ୍ୟରେ 'ଭକ୍ତି କରେ' ଏହା 'ରାମ' କଣ କରେ ତାହା କହୁଅଛି । କାହାକୁ ରାମ ଭକ୍ତି କରେ ? 'ପିତାଙ୍କୁ' ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଜାଣିଅଛ, ଯେ କରେ ସେ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁ ପ୍ରତି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ ତାହାକୁ କ୍ରିୟାର କର୍ମ କହନ୍ତି ।

ବାକ୍ୟରେ ଥିବା କ୍ରିୟା ପୂର୍ବରେ କାହାକୁ ବା କଣ ବସାଇ ପ୍ରଶ୍ନ ଗଢ଼ିଲେ ତାହାର ଉତ୍ତର ଯାହା ହେବ, ତାହା କର୍ମ ।

ବାକ୍ୟ	ବାଚକ	ବାଚ୍ୟ	କର୍ମ
ପିତା ପୁତ୍ରକୁ ସ୍ନେହ କରନ୍ତି ।	ପିତା	ସ୍ନେହ କରନ୍ତି	ପୁତ୍ରକୁ
ବିରାଡ଼ି ମୂଷା ଖାଏ ।	ବିରାଡ଼ି	ଖାଏ	ମୂଷା
ରାମ ପାଠ ପଢ଼ୁଅଛି ।	ରାମ	ପଢ଼ୁଅଛି	ପାଠ

ଏଥିରୁ ତୁମ୍ଭେମାନେ ଦେଖିପାରୁଅଛ ଯେ କର୍ମ ବାଚକପରି ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ୍ୟ କିମ୍ବା ବିଶେଷ୍ୟସଦୃଶ ପଦ । ବିଶେଷଣ କିମ୍ବା ବିଶେଷଣ ପରି ଯେଉଁ ପଦ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ତାହାକୁ ଯେପରି ବାଚକ ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ କରାଯାଏ, କର୍ମ ସଙ୍ଗେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପଦ ଯୋଗ କରାଯାଇପାରେ ।

'ପକ୍ଷୀ ବସା ନିର୍ମାଣ କରେ' ଏହି ବାକ୍ୟର କର୍ମ ସଙ୍ଗେ ବିଶେଷଣ ବା ତାହାର ସଦୃଶ ପଦ ଯୋଗ କଲେ ଏହା ନିମ୍ନଲିଖିତ ଆକାର ଧାରଣ କରିବ ।

ପକ୍ଷୀ ସୁନ୍ଦର ବସା ନିର୍ମାଣ କରେ ।
ପକ୍ଷୀ ତାହାର ବସା ନିର୍ମାଣ କରେ ।
ପକ୍ଷୀ ନିଜ ଶାବକ ନିମନ୍ତେ ବସା ନିର୍ମାଣ କରେ ।
ପକ୍ଷୀ ତାହାର ଗୃହ, ବସାକୁ ନିର୍ମାଣ କରେ ।

ବାକ୍ୟ ।	କାରକ ।	କାରକର ବିଶେଷଣ	କାର୍ଯ୍ୟ ।	କାର୍ଯ୍ୟର ବିଶେଷଣ	କର୍ମ ।	କର୍ମର ବିଶେଷଣ ।
ଗୋଟାଏ କାମୁଡ଼ା କୁକୁର ମୋ ଭାଇର ପୁଅକୁ କାଲି କାମୁଡ଼ିପକାଇଲା ।	କୁକୁର	(୧) ଗୋଟାଏ (୨) କାମୁଡ଼ା	କାମୁଡ଼ି ପକାଇଲା	କାଲି	ପୁଅକୁ	ମୋ ଭାଇର
ସାଧୁବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସର୍ବଦା ସମସ୍ତଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ସତ୍ସାହସ ଓ ଅସୀମ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାନ୍ତି ।	ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ	ସାଧୁ	ଦେଖାନ୍ତି	(୧) ସର୍ବଦା (୨) ସମସ୍ତଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ	(୧) ସାହସ (୨) ଧୈର୍ଯ୍ୟ	(୧) ସତ୍ (୨) ଅସୀମ
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣସହାୟ ଭୀମ ମଗଧର ରାଜା ପ୍ରବଳପ୍ରତାପ ମହାବୀର ଜରାସନ୍ଧଙ୍କୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଯୁଦ୍ଧରେ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ମଧ୍ୟରେ ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ ।	ଭୀମ	ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣସହାୟ	ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ	(୧) ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଯୁଦ୍ଧରେ (୨) ତାହାଙ୍କର ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ମଧ୍ୟରେ	ଜରାସନ୍ଧଙ୍କୁ	(୧) ମଗଧର ରାଜା (୨) ପ୍ରବଳପ୍ରତାପ (୩) ମହାବୀର

ଉପରଲିଖିତ ଆଦର୍ଶର ଅନୁକରଣରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କର :—

ସାହସୀ ରାମ ୫ ଖଣ୍ଡି ମୋହର ଦେଇ ୧୪ ଗୋଟି ସୁନ୍ଦର ଘୋଡ଼ା ଗତକାଲି କିଣିଅଛନ୍ତି ।

ଟଙ୍କାକୁ ପାଞ୍ଚସେର ହିସାବରେ ଆମ୍ଭେ ଗତକାଲି ସକାଳେ ଏକ ମହଣ ଚାଉଳ କିଣିଅଛୁଁ ।

ଏହି ପରିଶ୍ରମୀ ମାଳୀ ଗୋଟିଏ ସାନ ବଗିଚାରୁ ଅତି ସୁନ୍ଦର ସୁସ୍ୱାଦୁ ପକ୍ୱଫଳ ପ୍ରତ୍ୟହ ଆଣେ ।

ଧନିକ ବିଦେଶୀୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଅତି ଅଳ୍ପ ଦିନମଧ୍ୟରେ ଏହି ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ କେଡ଼େ ସୁନ୍ଦର ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରଭବନ ତୁଲ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନଗରୀ ନିର୍ମାଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଆକାଶରେ ଗୋଟିଏ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ମାନ୍ ତାରା ଉଦିତ ହୋଇ ସ୍ନିଗ୍ଧ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କିରଣଜାଳ ବିସ୍ତାରୁଅଛି ।

ଉପରେ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ବାକ୍ୟର ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଅଛି, ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଗୋଟିଏ ବାଚକ ଓ ଗୋଟିଏ ବାଚ୍ୟ ଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ବାଚକ ଓ ଗୋଟିଏ ବାଚ୍ୟ ଥାଏ ତାହାକୁ ସରଳବାକ୍ୟ କହନ୍ତି ।

(ଏହିଠାରୁ ଏହି ପ୍ରକରଣଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୬ଷ୍ଠ ମାନରେ ପଢ଼ିଲେ ଭଲ ହେବ ।)

ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ ।

ରାମ ଯେତେବେଳେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଆମ୍ଭେ ନ ଥିଲୁଁ ।

ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟରେ ରେଖାରୂଢ଼ ଅଂଶ ଦ୍ୱାରା 'ରାମ' ବିଷୟରେ କିଛି କୁହାଯାଇଅଛି, ମାତ୍ର କୁହା ସରିନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଟିଏ ଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ନାହିଁ: ମାତ୍ର ତହିଁରେ ବାଚକ ଓ ବାଚ୍ୟ ଅଛି । ସେହି ହେତୁରୁ ରେଖାରୂଢ଼ ଅଂଶଟି ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ, ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟ ନୁହେ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ

ତାହାକୁ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ କହନ୍ତି । ଯଥା—ତୁମ୍ଭେ ଯେ ଏହା ଜାଣ; ଯେଉଁ ବାଳକମାନେ ଆଜ ଆସିଛନ୍ତି ।

ଯେଉଁମାନେ ଯୋଗ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଯୋଗୀ କହନ୍ତି ।

ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟର ରେଖାରୂଢ଼ ଅଂଶଟି ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ: ସମୁଦାୟ ବାକ୍ୟ ବା ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟଟି ଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପୂର୍ଣ୍ଣବାକ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ବା ଅଧିକ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ ଥାଏ ତାକୁ ଜଟିଳ ବାକ୍ୟ କହନ୍ତି । ଯଥା—କିଏ କହିବ ଯେ ସେ ଏକାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ଫେରୁଥିଲି, ଏବଂ ବାଟରେ କେହି ଗୋଟିଏ ନ ଥିଲେ, ରାମ କଟକ ଗଲେ ।

ମେଘ ଉଠିଲା ଏବଂ ପବନ ବହିଲା

ଏଠାରେ 'ମେଘ ଉଠିଲା' ଏହାଦ୍ୱାରା ଯେପରି ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଉଅଛି, 'ପବନ ବହିଲା' ଏହାଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଉଅଛି । ଏହି ଦୁଇ ସରଳବାକ୍ୟ 'ଏବଂ' ଦ୍ୱାରା ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ ଦୁଇ ବା ଅଧିକ ସରଳବାକ୍ୟ ଥାଏ ତାହାକୁ ଯୌଗିକବାକ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ରାମ ରାବଣକୁ ମାରିଲେ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଇନ୍ଦ୍ରଜିତକୁ ମାରିଲେ ।

ଏହି ବାକ୍ୟକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କଲେ ଏହା ତଳଲିଖିତ ଆକାର ଧରିବ:—

ରାମ ରାବଣକୁ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଇନ୍ଦ୍ରଜିତକୁ ମାରିଲେ ।

ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବାକ୍ୟ ।	ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆକାରର ବାକ୍ୟ ।
୧—ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହେଲେ ଏବଂ ଆକାଶକୁ ଆଲୋକିତ କଲେ ।	୧—ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହେଲେ ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆକାଶକୁ ଆଲୋକିତ କଲେ ।
୨—ରାମ ଏବଂ ଶ୍ୟାମ ଦୋଷୀ ଅଟନ୍ତି ।	୨—ରାମ ଦୋଷୀ ଅଟନ୍ତି ଏବଂ ଶ୍ୟାମ ଦୋଷୀ ଅଟନ୍ତି ।
୩—ସେ ଗରିବ କିନ୍ତୁ ସତ ।	୩—ସେ ଗରିବ ଅଟନ୍ତି କିନ୍ତୁ ସେ ସତ ଅଟନ୍ତି ।
୪—ସେ ରାମକୁ ମାରୁଥିଲେ, ମୁଁ ଧରିଥିଲି ।	୪—ସେ ରାମକୁ ମାରୁଥିଲେ ଏବଂ ମୁଁ ରାମକୁ ଧରିଥିଲି ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଯୌଗିକ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଦୁଇଗୋଟି ବାଚକ ବା କର୍ମ ଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଗୋଟିଏ ବାଚକ ବା କର୍ମ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।—

ଘର ଏବ ଅସରବାବ ଏକାବେଳକେ ସବୁ ପୋଡ଼ିଗଲେ ।
ସେ ଏବ ମୁଁ ପରସ୍ପର ବନ୍ଧୁ ।
ଯୌବନ ଏବ ସୁବିବେଚନା ଏକତ୍ର ନ ଥାଏ ।
ଆମ୍ଭେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଭାତ ଏବ ଡାଲି ଏକତ୍ର ଖାଉଁ ।

ଏଗୁଡ଼ିକ ସରଳବାକ୍ୟ, ଯୌଗିକବାକ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ବାକ୍ୟ ତିନିପ୍ରକାର—୧ ସରଳ ବାକ୍ୟ, ୨ ଜଟିଳ ବାକ୍ୟ ଓ ୩ ଯୌଗିକ ବାକ୍ୟ । ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ ଏକାଧିକ ସରଳବାକ୍ୟ ଥାଇ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଥାଏ ତାକୁ କେହି କେହି ମିଶ୍ର ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଯଥା—ଆମ୍ଭେ ଯେତେବେଳେ ଆସୁଥିଲୁଁ, ସେତେବେଳେ ଗୋବିନ୍ଦ ଯାଉଥିଲା ଏବ ହରି ବସିଥିଲା ।

ଜଟିଳ ବାକ୍ୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ ।

୧ । ଯେଉଁମାନେ ଦୋଷ କରନ୍ତି ଦଣ୍ଡ ପାଇବେ ।
୨ । ଆମ୍ଭେ ଜାଣୁଁ ଯେ ତୁମ୍ଭେ ସତ୍ୟବାଦୀ ଅଟ ।
୩ । ଯେତେବେଳେ କ୍ଷୁଧା ହୁଏ ଲୋକେ ଖାନ୍ତି ।

ପ୍ରଥମେ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ରେଖାରୂଢ଼ କରି ବାକ୍ୟମାନଙ୍କୁ ନିମ୍ନଲିଖିତରୂପେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କର :—

	ବାଚକ	ବାଚକର ବିଶେଷକ	ବାଚ୍ୟ	ବାଚ୍ୟର ବିଶେଷକ	କର୍ମ
୧ମ ବାକ୍ୟ	ଯେଉଁମାନେ ଦୋଷ କରନ୍ତି	—	ପାଇବେ	—	ଦଣ୍ଡ
୨ୟ ବାକ୍ୟ	ଆମ୍ଭେ	—	ଜାଣୁଁ	—	ତୁମ୍ଭେ ସତ୍ୟବାଦୀ ଅଟ
୩ୟ ବାକ୍ୟ	ଲୋକେ	—	ଖାନ୍ତି	ଯେତେବେଳେ କ୍ଷୁଧା ହୁଏ	—

ପ୍ରଥମେ ଏହିପରି ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲାପରେ ସରଳବାକ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଯେଉଁ ପ୍ରଣାଳୀ ଦେଖାଇଦିଆଯାଇଅଛି ସେହି ପ୍ରଣାଳୀରେ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବ ।

୧ । ଯେଉଁ ଲୋକ ମିଥ୍ୟାକହେ ସେ ଘୃଣିତ ହୁଏ ।
୨ । ସମସ୍ତେ ସେହି ଲୋକକୁ ମାନ୍ୟ କରନ୍ତି ଯେ ସତ୍ୟ କହେ ।

	ବାଚକ ।	ବାଚକର ବିଶେଷଣ	ବାଚ୍ୟ ।	ବାଚ୍ୟର ବିଶେଷଣ	କର୍ମ	କର୍ମର ବିଶେଷଣ
୧ମ ବାକ୍ୟ	ସେ	ଯେଉଁ ଲୋକ ମିଥ୍ୟା କହେ	ହୁଏ	ଘୃଣିତ		
୨ୟ ବାକ୍ୟ	ସମସ୍ତେ		ମାନ୍ୟ କରନ୍ତି		ଲୋକକୁ	(୧) ସେହି (୨) ଯେ ସତ୍ୟ କହେ ।

ତଦନନ୍ତର ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ସରଳବାକ୍ୟପରି ବିଶ୍ଳେଷଣ କର ।

ଯୌଗିକବାକ୍ୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ ।

୧ । ଅମ୍ଭେ ପଢ଼ୁଥିଲୁଁ ଏବଂ ହରି ସ୍ତବଗୀତ ଗାଉଥିଲେ ।
୨ । ରାମ ଏବଂ ରାମଙ୍କ ପିତା ଏହି ଗୃହରେ ବାସ କରନ୍ତି ।
୩ । ଯେଉଁ ଦିନ ଆକାଶ ନିର୍ମଳ ଥାଏ, ଶୀତ ହୁଏ ଓ କାକର ବେଶି ପଡ଼େ ।

୧ମ ବାକ୍ୟଟି ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ଯୌଗିକ ବାକ୍ୟ, ୨ୟଟି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଯୌଗିକ ବାକ୍ୟ ଏବଂ ୩ୟଟି ମିଶ୍ର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଯୌଗିକ ବାକ୍ୟ । ୨ୟ ଓ ୩ୟକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଆକାର ଧରିବ :—

ରାମ ଏହି ଗୃହରେ ବାସ କରନ୍ତି ଏବଂ ରାମଙ୍କ ପିତା ଏହି ଗୃହରେ ବାସ କରନ୍ତି । ଯେଉଁ ଦିନ ଆକାଶ ନିର୍ମଳ ଥାଏ ଶୀତ ହୁଏ, ଏବଂ ଯେଉଁ ଦିନ ଆକାଶ ନିର୍ମଳ ଥାଏ କାକର ବେଶି ପଡ଼େ ।

ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବାକ୍ୟକୁ ଏହିପରି ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବ ।

	କର୍ତ୍ତା	କର୍ତ୍ତାର ବିଶେଷଣ	କ୍ରିୟା	କ୍ରିୟାର ବିଶେଷଣ	କର୍ମ	କର୍ମର ବିଶେଷଣ
୧ମ ବାକ୍ୟ	(୧) ଆମ୍ଭେ (୨) ହରି		ପଢ଼ୁଥିଲୁଁ ଗାଉଥିଲେ		ଗୀତ	ସ୍ତବ
୨ୟ ବାକ୍ୟ	(୧) ରାମ (୨) ପିତା	ରାମଙ୍କ	ବାସ କରନ୍ତି ବାସ କରନ୍ତି	ଏହି ଗୃହରେ ଏହି ଗୃହରେ		
୩ୟ ବାକ୍ୟ	ଶୀତ କାକର		ହୁଏ ପଡ଼େ	ଯେଉଁ ଦିନ ଆକାଶ ନିର୍ମଳ ଥାଏ (୧) ବେଶି (୨) ଯେଉଁ ଦିନ ଆକାଶ ନିର୍ମଳ ଥାଏ		

ତଦନନ୍ତର ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ ଥିଲେ ତାକୁ ସରଳବାକ୍ୟପରି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକରଣ ।

ବିଶେଷ୍ୟର ବିଭାଗ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ, "ଯାହା କାହାର ନାମ ତାକୁ ବିଶେଷ୍ୟ କହନ୍ତି ।"

(୧) ପାଞ୍ଚ ଜଣ ଲୋକଙ୍କ ନାମ କହ ।

(୨) ତୁମ୍ଭର ବା କାହାର ପୋଷା କୁକୁର, ବିରାଡ଼ି, ଶୁଆ, ଷାର, ଗୋରୁ ଓ ମହିଷମାନଙ୍କ ନାମ କହ ।

(୩) ଦଶଗୋଟି ଗ୍ରାମ, ପାଞ୍ଚଗୋଟି ନଗରର ନାମ କହ ।

(୪) ତିନିଗୋଟି ପର୍ବତ, ଛଅଗୋଟି ନଦୀ ଏବଂ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଦେଶର ନାମ କହ ।

(୫) ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଦେବଦେବୀଙ୍କର ନାମ କହ ।

(୬) ବାର, ତିଥି ଓ ମାସମାନଙ୍କର ନାମ କହ ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ପଦଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ମନୁଷ୍ୟ, ଜନ୍ତୁ, ସ୍ଥାନ ବା ପଦାର୍ଥର ନାମ ତାହା କହ :—

ଗୋପାଳ ହସୁଅଛି । କୁଆଁତରା ଉଠିଲାଣି । ମୋର ଚମ୍ପା ବୋଲି ଗୋଟିଏ ବିଲେଇ ଅଛି । ସପ୍ତର୍ଷିମଣ୍ଡଳ ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଉଦିତ ହୁଏ । ସେ ମାଘ ମାସରେ ବଙ୍ଗଳା ଯିବେ । ତୁମ୍ଭେ କଟକ ଯିବ । ଜଗନ୍ନାଥଦାସ ଭାଗବତ ଲେଖିଥିଲେ । ସୀଗଲ୍ ନାମକ ଜାହାଜ ଚାନ୍ଦବାଲିଠାରେ ବୁଡ଼ିଗଲା । କୋହିନୂର ସମ୍ରାଟଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୀରକ । ଆମ୍ଭ ପୋଷା ଷାଢ଼ର ନାମ ମାଣିକ୍ୟ ।

ଗୋପାଳ ଗୋଟିଏ ବାଳକର ନାମ, ସବୁ ବାଳକଙ୍କର ନାମ ନୁହେ । ଜଗନ୍ନାଥଦାସ ଜଣେ କବିଙ୍କ ନାମ, ସବୁ କବିଙ୍କ ନାମ ନୁହେ । ମାଣିକ୍ୟ ଆମ୍ଭ ପୋଷା ଷାଢ଼ର ନାମ, ସବୁ ଷାଢ଼ଙ୍କର ନାମ ନୁହେ । କୁଆଁତରା ଗୋଟିଏ ତାରାର ନାମ, ସବୁ ତାରାଙ୍କର ନାମ ନୁହେ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦ କୌଣସି ଏକ ବିଶେଷ ମନୁଷ୍ୟ, ଜନ୍ତୁ, ସ୍ଥାନ ବା ପଦାର୍ଥର ନାମ ତାହାକୁ* ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ କହନ୍ତି ।

(କ) ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ—କବି । ରାମଚନ୍ଦ୍ର—ରାଜା ।

ଏହିପରି ଆଉ ୧୦ ଜଣ ଲୋକଙ୍କ ନାମ କହ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ କଣ ତାହା ମଧ୍ୟ କହ ।

(ଖ) ପୁରୀ—ନଗର ; ଗଙ୍ଗା—ନଦୀ ।

ଏହିପରି ଆଉ ୧୦ ଗୋଟି ସ୍ଥାନର ନାମ କହ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନ କଣ ତାହା ମଧ୍ୟ କହ ।

(ଗ) ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଅନେକ ବିଶେଷ ମନୁଷ୍ୟ, ଜନ୍ତୁ, ସ୍ଥାନ, ବା ପଦାର୍ଥର ସାଧାରଣ ନାମ ସେଗୁଡ଼ିକ ବାଛ :—

ଗଉଡ଼ ଗାଈ ଦୋହୁଅଛି । ପିଲାମାନେ ସ୍କୁଲକୁ ଯାଉଅଛନ୍ତି । ଜାଲୁଆ ମାଛ ଧରୁ-

---

* "ଏକୈକ ବିଶେଷ" ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷର ନାମ ବ୍ୟକ୍ତି ।

ଅଛି । ଜଣେ ଲୋକ ଶଗଡ଼ ଚଳାଉଅଛି । ଗୋଷ୍ଠ ସେହି ସଡ଼କୁ ଗଲା । ସଡ଼କରେ ଘୋଡ଼ା ଯାଉଅଛି । ଗ୍ରାମସରେ ଅନେକ ବସତି ଅଛନ୍ତି । ବାଘ ଜଙ୍ଗଲରେ ଥାଏ । ଜଳରେ ମାଛ ଅଛନ୍ତି ।

ଗଉଡ଼, ଜଣେ ଗଉଡ଼ର ନାମ ନୁହେ, ଗଉଡ଼ ଜାତିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକର ନାମ । ଗୋରୁ, ଗୋଟିଏ ଗୋରୁର ନାମ ନୁହେ; ଗୋରୁ ଜାତିରେ ଯେତେ ଜୀବ ଯାଆନ୍ତି, ପ୍ରତ୍ୟେକର ନାମ । ନଦୀ, ଗୋଟିଏ ନଦୀର ନାମ ନୁହେ; ଯେତେ ନଦୀ ପୃଥିବୀରେ ଅଛି, ପ୍ରତ୍ୟେକର ସାଧାରଣ ନାମ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦ ଏକଜାତୀୟ ଅନେକ ବସ୍ତୁମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକର ନାମ, ତାହାକୁ * ଜାତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ସଭା ଏହି ପ୍ରସ୍ତାବକୁ ନାମଞ୍ଜୁର କଲେ । ସମାଜ ମିଥ୍ୟାବାଦୀକୁ ଆଦର କରେ ନାହିଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏକ ଜାତି ଅଟନ୍ତି । ମେଣ୍ଢା ପଲ ଛାଡ଼ି ରହେ ନାହିଁ ।

ଜଣେ ମନୁଷ୍ୟରେ ସଭା ହୁଏ ନାହିଁ; ଅନେକ ମନୁଷ୍ୟ ମିଳି ଗୋଟିଏ ସଭା ହୁଏ । ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଗୋଟିଏ ଜାତି ନୁହେ; ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମିଳି ଗୋଟିଏ ଜାତି ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ମେଣ୍ଢାରେ ଏକ ପଲ ହୁଏ ନାହିଁ; ଅନେକ ମେଣ୍ଢା ମିଳି ଗୋଟିଏ ପଲ ହୁଏ ।

ସଭ୍ୟସମୂହରେ ଏକ ସଭା ହୁଏ । ବ୍ରାହ୍ମଣସମୂହରେ ଏକ ଜାତି ହୁଏ । ମେଣ୍ଢାସମୂହରେ ଏକ ପଲ ହୁଏ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦ ସମୂହର ନାମ ତାହାକୁ ସମୂହବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ କହନ୍ତି । ଯଥା :—ଗୋଠ, ଦଳ, ଶ୍ରେଣୀ, ଜନତା, ସମିତି, କୁଳ, ପଞ୍ଚାୟତ, ଖେଦା, ମେଳ, ପେଣ୍ଡା, ପେନ୍ଥା, ଗୁଚ୍ଛ, ମଣ୍ଡଳୀ, ସେନା ।

ଲୁହାରେ କୋଦାଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । କାଠରେ ବେଞ୍ଚ, ଚୌକି ଓ ଖଟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କହ, ପୁସ୍ତକ କାହିଁରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ? ମାଟିରେ କି କି ଦ୍ରବ୍ୟ ଥାଏ ? ତୁମ୍ଭ ଦେହ

---

* ପ୍ରକୃତ ଉଚ୍ଚାରଣ ଜାତିଃ ।

କାହିଁରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ? ଖାଦ୍ୟ କାହିଁରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ? ଚଉକି, ମେଜ, ହାଣ୍ଡି, ମାଠିଆ, ଅଳଙ୍କାର, ଲୁଗା ଏ ପ୍ରତ୍ୟେକ କାହିଁରେ କାହିଁରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ?

ଯହିଁରେ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ, ତାହା ତାହାର ଉପାଦାନ । ଲୁହା, ଜଳ, ମାଟି ଏଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଉପାଦାନ, କାରଣ ଏଥିରେ ପୃଥିବୀ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି କାଠ, ଖଟର ଉପାଦାନ; ଲବଣ, ଖାଦ୍ୟର ଉପାଦାନ; ପିତ୍ତଳ, ଲୋଟାର ଉପାଦାନ; ଘୃତ ଓ ତୈଳ, ଖାଦ୍ୟର ଏକ ଏକ ଉପାଦାନ; ପଥର, ମୃତ୍ତିକାର ଉପାଦାନ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦ କୌଣସି ଉପାଦାନର ନାମ ତାହାକୁ ଉପାଦାନବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ଏହି କାଗଜଖଣ୍ଡିକ ଶୁକ୍ଳ ଅଟେ । କାଗଜର ଶୁକ୍ଳତ୍ୱ ଗୁଣ ଅଛି । ପଥର କଠିନ ଅଟେ; ପଥରର କଠିନତା, କଠିନତ୍ୱ ବା କାଠିନ୍ୟ ଗୁଣ ଅଛି । ସାଧୁଲୋକର ସାଧୁତା ବା ସାଧୁତ୍ୱ ଗୁଣ ଅଛି । ଖଣ୍ଡଲୋକର ଖଣ୍ଡତ୍ୱ ବା ଖଣ୍ଡପଣିଆଁ ଗୁଣ ଅଛି । ସାହସୀ ଲୋକର ସାହସ ଗୁଣ ଅଛି ।

(କ) ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ନାମ ଦେଖାଇଦିଅ:—

ସୁନ୍ଦର ଲୋକର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତ୍ୱ ଅଛି । ବନ୍ଧୁତା ରକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ । ତାହାଙ୍କ ସାଧୁତାରେ ତୁମ୍ଭର ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଉଚିତ । ବ୍ୟାଘ୍ରର ସାହସ, ବଳ ଏବଂ ଭୀଷଣତା ଅଛି । ତାଙ୍କର ଦୁଷ୍ଟପଣିଅଂ ଦେଖି ମୁଁ ଡରିଲି । ସମର ବୋକାମିର ନିନ୍ଦାର ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ । ତାଙ୍କ ଡରତରିଆପଣିଆଁରୁ ସେ ମଲେ । ସମସ୍ତେ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଲୋଡ଼ନ୍ତି ।

(ଖ) ୧୫ ଗୋଟି ଗୁଣର ନାମ କହ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦ କୌଣସି ଗୁଣର ନାମ ତାହାକୁ ଗୁଣବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ବୋଲାଯାଏ ।

ମନୁଷ୍ୟ ଚଳେ; ମନୁଷ୍ୟ ଚଳିବା କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ବାଳକ ଖେଳେ; ବାଳକ ଖେଳିବା କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଛାତ୍ର ପଢ଼େ; ଛାତ୍ର ପଠନ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ।

ଏହିସବୁ ସ୍ଥଳରେ ପଢ଼ିବା, ଖେଳିବା, ପଠନ ଏଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟର ନାମ । ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ନାମ କହ :-

ରାମ ବୁଝିବାକୁ ଭଲ ପାଏ । ଶିକ୍ଷକ ପଦ୍ୟ ଶିଖାନ୍ତି । ମାଛ ସନ୍ତରଣ ଜାଣେ । ପଢ଼ିବା ଅପେକ୍ଷା ବୁଝିବା ସହଜ । ସ୍ନାନ ସୁଖକର ଅଟେ । ସ୍କୁ କାଠିବାକୁ ଭଲ ପାଏ । ଆମ୍ଭ ପିତା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟାକରଣ ଶିଖାଇଥିଲେ ।

୧୫ଟି କ୍ରିୟା ବା କାର୍ଯ୍ୟର ନାମ କହ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟର ନାମ ତାହାକୁ କ୍ରିୟାବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଗୁଣ ଓ କ୍ରିୟା ଏ ଦୁହିଙ୍କର ସାଧାରଣ ନାମ ଧର୍ମ ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ନାମ ଲେଖାଇଦିଅ:—

କାଳିର କୃଷ୍ଣତା ଓ କାଗଜର ଶୁକ୍ଳତା ଦୁହେଁ ଲେଖାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବଢ଼ାନ୍ତି । ଦଉଡ଼ିର ଦୈର୍ଘ୍ୟ ଘରର ପ୍ରସ୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ବେଶି । ସ୍ଥାନର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦ ଦେଉଥିଲା । ଦୟା ଗୋଟିଏ ଗୁଣ ଓ ନିର୍ଦ୍ଦୟତା ଗୋଟିଏ ଦୋଷ ଅଟେ । ବୁଝିବା, ଚଢ଼ିବା, ହସିବା, ଖେଳିବା ଏଗୁଡ଼ିକ ପଠନ ଓ ଅଭ୍ୟାସ ଅପେକ୍ଷା ସହଜ । ତାହାର ମନୋଯୋଗ ଦେଖି ମୋର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଜାତ ହେଲା । ସତ୍ୟ କହ, ମିଥ୍ୟା ଓ ପ୍ରବଞ୍ଚନା ପରିହାର କର ଏବ ଧର୍ମକୁ ଆଶ୍ରୟ କର ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦ କୌଣସି ଧର୍ମର ନାମ ତାହାକୁ ଧର୍ମବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ କହନ୍ତି ।

କାଗଜର ଶୁକ୍ଳତା ଗୋଟିଏ ଧର୍ମ, ସେହି ହେତୁରୁ କାଗଜ ଧର୍ମୀ, ଶୁକ୍ଳତା ତାହାର ଧର୍ମ । ରାମ ଗମନ କରିପାରେ, ସେହି ହେତୁରୁ ରାମ ଧର୍ମୀ, ଗମନ ତାହାର ଧର୍ମ । ଗୋପାଳ ସତ୍ୟ କହେ ଓ ପରିଶ୍ରମ କରିପାରେ, ସେହି ହେତୁରୁ ଗୋପାଳ ଧର୍ମୀ, ତାହାର ସତ୍ୟକଥନ ଓ ପରିଶ୍ରମକରଣ ଧର୍ମ ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଧର୍ମୀ ପଦ କଏ ଓ ତାହାର ଧର୍ମର ନାମ କଅଣ କହ :—

(କ) ଘୋଡ଼ା ସବଳ । ସେହି ବାଳକ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଅଟେ । ଗୋରୁ ଚରେ । ଏହି

ଫଳ ପାଚିଲା ଓ ମଧୁର । ଗୋପୀନାଥ କଳି କରେ । [illegible] ସତ୍ୟ କହେ । ପୁଷ୍କରିଣୀର ଜଳ ସ୍ଥିର । ହରି ଦୟାଳୁ ଏବ ସ୍ନେହୀ । ମନୁଷ୍ୟ କର୍ମ କରି ପେଟ ପୋଷେ । ବୃକ୍ଷ ବଢ଼େ ଓ ଜୀବନଧାରଣ କରେ ।

(ଖ) ତୁମ୍ଭର କି କି ଧର୍ମ ଅଛି କହ । ତୁମ୍ଭ ପିତାଙ୍କର କି କି ଧର୍ମ ଅଛି କହ । ପୁସ୍ତକର କି କି ଧର୍ମ ଅଛି କହ । ବୃକ୍ଷର କି କି ଧର୍ମ ଅଛି କହ । ତୁମ୍ଭ ପାଠର କି କି ଧର୍ମ ଅଛି କହ ।

ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁ ଦେଖ ତାହାର କିଛି ନା କିଛି ଗୁଣ ଅଛି ବା ସେ କୌଣସି ନା କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଅତଏବ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ଧର୍ମୀ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେ ପଦ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁର ନାମ ତାହାକୁ ଧର୍ମିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ବିଶେଷ୍ୟର ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ :—

ସଂସାରରେ ଯେତେ ନାମ ଅଛି ସେସମସ୍ତ ଧର୍ମୀର ନାମ ବା ଧର୍ମର ନାମ ।

ଅତଏବ ବିଶେଷ୍ୟକୁ ନିମ୍ନଲିଖିତରୂପେ ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ କରାଯାଇପାରେ :—

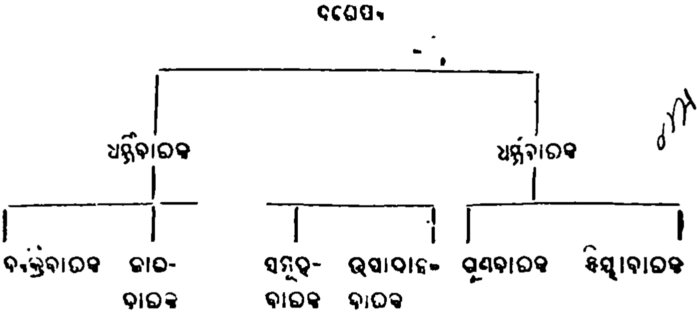
ବିଶେଷ୍ୟ
ଧର୍ମିବାଚକ
ଧର୍ମବାଚକ
ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ
ଜାତିବାଚକ
ସମୂହବାଚକ
ଉପାଦାନବାଚକ
ଗୁଣବାଚକ
କ୍ରିୟାବାଚକ

ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ଜାତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ।

୧ । ଉଦୟପୁରର ରାଣା ପ୍ରାଦ୍ୟୋଗ ଥିଲେ । ୨ । ଉଦୟପୁରର ରାଣାମାନେ ବଡ଼ ପ୍ରତାପଶାଳୀ ଥିଲେ ।

ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ 'ରାଣା' ଏହା ଏହି ଉପାଧିଧାରୀ କୌଣସି ବିଶେଷ ରାଜାଙ୍କୁ ବୁଝାଉଅଛି । ଶେଷୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ 'ରାଣା' ଏହି ଉପାଧି ଅନେକ ରାଜାଙ୍କର ଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ବଡ଼ ପ୍ରତାପଶାଳୀ ଥିବାର ବୁଝାଯାଉଅଛି । ଅତଏବ ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ 'ରାଣା' ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ଏବଂ ଶେଷୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ 'ରାଣା' ଏହା ଜାତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ।

ସାରଳାଦାସ ଓଡ଼ିଶାର ବ୍ୟାସଦେବ ଅଟନ୍ତି । ଏଠାରେ 'ବ୍ୟାସଦେବ' ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରଚୟିତା ବ୍ୟାସଦେବ ବୁଝା ନ ଯାଇ ତାହାଙ୍କ ପରି ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଜଣେ ଲୋକକୁ ମାତ୍ର ବୁଝାଉଅଛି; କାରଣ ସାରଳାଦାସ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ପରି ଏକ ମହାଭାରତ ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ବା ସାଧାରଣ ନାମ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ତେତେବେଳେ ତାହା ଜାତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ହୋଇଯାଏ ।

ସମୂହବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ।

୧ । ଏ ଦେଶରେ ଅନେକ ସଭା ଅଛି । ୨ । ପାର୍ଲିମେଣ୍ଟ ସଭା ଦେଶ ଶାସନ କରେ ।

୧ମ ଉଦାହରଣରେ ସଭା ସାଧାରଣ ନାମ । ଯଥା—ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଭା, କାୟସ୍ଥ ସଭା, ବ୍ୟବସ୍ଥାପକ ସଭା ଇତ୍ୟାଦି । ସୁତରାଂ ଏହା ଜାତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ । ୨ୟ ଉଦାହରଣରେ ପାର୍ଲିମେଣ୍ଟସଭା ଏକ ବିଶେଷ ସଭାର ନାମ, ସୁତରାଂ ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ।

ଅତଏବ ସମୂହବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ହୋଇପାରେ, ଯଥା—୧ । ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ, ୨ । ଜାତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ।

୧ । ସଭା ଏକମତ ହେଲେ, ୨ । ସଭା ବହୁମତ ହେଲେ ।

୧ମ ସ୍ଥଳରେ ସଭାର ଅର୍ଥ କୌଣସି ସଭ୍ୟ ନୁହେ, ସଭ୍ୟମାନଙ୍କର ସମଷ୍ଟି । ୨ୟ ସ୍ଥଳରେ ସଭାର ଅର୍ଥ ସଭାର ସଭ୍ୟମାନେ । ଅତଏବ ସମୂହବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ।

୧ । ଏକତ୍ୱପ୍ରତିପାଦକ, ୨ । ବହୁତ୍ୱପ୍ରତିପାଦକ ।

ଉପାଦାନବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ।

୧ । ପିତ୍ତଳରେ କଣ୍ଠା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । ୨ । ଆମ୍ଭ ଘରେ ଖଣ୍ଡେ ପିତ୍ତଳ ଅଛି ।

ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ପିତ୍ତଳର ଅର୍ଥ ଏକପ୍ରକାର ଧାତୁ; ସୁତରାଂ ତାହା ଉପାଦାନବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ । ଶେଷୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ପିତ୍ତଳର ଅର୍ଥ ପିତ୍ତଳନିର୍ମିତ ଏକପ୍ରକାର ପାତ୍ର । ସୁତରାଂ ତାହା ଜାତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉଦାହରଣମାନଙ୍କରୁ ବୁଝାଯିବ ଯେ ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ବିଶେଷ୍ୟପଦ ଯେ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବ, ସେହି ଅର୍ଥ ନ ଜାଣିଲେ ସେ କିପ୍ରକାର ବିଶେଷ୍ୟ କହି ହେବ ନାହିଁ ।

ବିଶେଷ୍ୟସଦୃଶ ପଦ ।

୧ । ସର୍ବନାମ । ଯଥା—ତୁମ୍ଭର ଘୋଡ଼ା ଧଳା, ମୋର କଳା ।
ମୋର=ମୋର ଘୋଡ଼ା ।
୨ । ବିଶେଷଣ । ଯଥା—ଅନ୍ଧ ଚକ୍ଷୁ ପାଇଲା । ଅନ୍ଧ=ଅନ୍ଧ ଲୋକ ।

। ବାକ୍ୟାଂଶ । ଯଥା—ଚକ୍ଷୁକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ନ ଦଶିବା ବଡ଼ ଶୋଚନୀୟ ବ୍ୟାପାର ଅଟେ । ଚକ୍ଷୁକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ନ ଦଶିବା=ଚକ୍ଷୁର ଅନୁତ୍ତମ ଦର୍ଶନ ।

୪ । ଖଣ୍ଡ ବାକ୍ୟ । ଯଥା—ସେ ଯେ ଆସିବେ ଜଣାଅଛୁ । ସେ ଯେ ଆସିବେ=ତାଙ୍କ ଆଗମନ ।

ତୃତୀୟ ପ୍ରକରଣ ।

ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ ଓ ପୁରୁଷ ।

ଲିଙ୍ଗ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ—

୧ । ଲିଙ୍ଗ ତିନପ୍ରକାର—ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଏବଂ କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ; ଏବଂ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦମଧ୍ୟରେ ରୂପଗତ କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ ।

୨ । ମାତା, କନ୍ୟା, ଝିଅ, ମାଉସୀ ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱଭାବତଃ ସ୍ତ୍ରୀଜାତି ବୁଝାଯାଏ ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

୩ । କାଶୀ, ପୁରୀ, ଉଜ୍ଜୟିନୀ, କଲିକତା ପ୍ରଭୃତି ନଗରବାଚକ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ମହାନଦୀ, ଗଙ୍ଗା, ଗୋଦାବରୀ ପ୍ରଭୃତି ନଦୀବାଚକ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

୪ । ବିଦ୍ୟୁତ୍, ରାତ୍ରି, ଲତା, ନଦୀ, ବୀଣା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଅର୍ଥବୋଧକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ-ନିୟମାନୁସାରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

୫ । ମକ୍ଷିକା, ପିପୀଲିକା, କ୍ଷୁଧା, ତୃଷ୍ଣା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ-ନିୟମାନୁସାରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଶିଖ,

ହରିତକୀ, ବିଭୀତକୀ, ଆମଲକୀ, ଶମୀ, ବଦରୀ, କଦଳୀ ପ୍ରଭୃତି କେତେଗୋଟି ବୃକ୍ଷବାଚକ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୃକ୍ଷବାଚକ ଶବ୍ଦମାନେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ।

ସମ୍ଭାବନା, ପ୍ରେରଣା, ପିପାସା, ଗତି ଏହିଭଳି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶବ୍ଦ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଶେଷରେ ନା, ଣା, ଆ ଥାଏ କିମ୍ବା ତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଥାଏ, ଏବଂ ଗୁରୁତା, ଲଘୁତା ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ବା ଅବସ୍ଥା-ବାଚକ ଶବ୍ଦ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଶେଷରେ ତା ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

୧ । ଅବନି, ଭୂମି, ଚମୂ, ଏହିପରି ଅନି ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ, ମି ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ, ଏବଂ ଉ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

୨ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ବିଦ୍ୟା, ଏହିପରି ଈ ଓ ଆ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦମାନେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

୩ । ଶ୍ରୀ, ଭୂ, ଏହିପରି ଏକାକ୍ଷର ଈ ଓ ଊ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

୪ । ବିଂଶତିଠାରୁ ନବତି-ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

୫ । ତିଥି, ଅଙ୍ଗୁଳି, ନୀତି, ତ୍ରୁଟି, ଧୂଳି, ନାଳି, ଛବି, ପ୍ରତିପଦ୍, ଶରତ୍, ସଂସତ୍, ପରିଷଦ୍, ସଂବତ୍, ସ୍ରକ୍, ତ୍ୱକ୍, ବାକ୍, ନୌ, ବୁଦ୍ଧି, ବେଣି, ତାରା, ଧରା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ।

ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦରୁ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ଗଠନ କରିବାର ରୀତି—

୧ । ମୃଗ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ମୃଗୀ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ—ଏହିପରି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ୱାରା ।
୨ । ଭାଇ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ଭଉଣୀ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ—ଏହିପରି ପୃଥକ୍‌ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ।

୩ । ଅଣ୍ଡିରାବାଚକ—ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ମାଈବାଚକ—ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, ଏହିପରି ପୂର୍ବରେ ପଦଯୋଗ କରିବା ଦ୍ୱାରା ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

ଆ ପ୍ରତ୍ୟୟ

(୧) ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ଦ୍ୱିଜ	ଦ୍ୱିଜା	କ୍ଷତ୍ରିୟ	କ୍ଷତ୍ରିୟା
କୋକିଳ	କୋକିଳା	ଅଜ	ଅଜା
ଶୂଦ୍ର	ଶୂଦ୍ରା	ଭଦ୍ର	ଭଦ୍ରା

(୨) ସମ୍ବନ୍ଧସୂଚକ ଈୟ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ପାରଦୀୟ	ଶାରଦୀୟା	ଦେଶୀୟ	ଦେଶୀୟା
ବଙ୍ଗୀୟ	ବଙ୍ଗୀୟା	ସ୍ୱକୀୟ	ସ୍ୱକୀୟା
ପରକୀୟ	ପରକୀୟା	ପୂର୍ବଦେଶୀୟ	ପୂର୍ବଦେଶୀୟା

(୩) ଶାରୀରିକ ଅଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ସୁକେଶ	ସୁକେଶା	ମୃଗନୟନ	ମୃଗନୟନା
ଶୂର୍ପଣଖ	ଶୂର୍ପଣଖା	ବିମ୍ବାଧର	ବିମ୍ବାଧରା
ସୁଦେହ	ସୁଦେହା	ସୁଲୋଚନ	ସୁଲୋଚନା

(୪) ଅକ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର; ଅକ ସ୍ଥାନରେ ଇକ ହୁଏ

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ବାଳକ	ବାଳିକା	ପାଠକ	ପାଠିକା
ଗାୟକ	ଗାୟିକା	ଶାସକ	ଶାସିକା
ପୋଷକ	ପୋଷିକା	ପରିଚାରକ	ପରିଚାରିକା

(୫) ଗୁଣବାଚକ ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ପ୍ରବଳ	ପ୍ରବଳା	କ୍ଷୀଣ	କ୍ଷୀଣା
ପ୍ରବୀଣ	ପ୍ରବୀଣା	ଚଞ୍ଚଳ	ଚଞ୍ଚଳା
କୃଶ	କୃଶା	ଚପଳ	ଚପଳା

ଅନୀ, ଆଣୀ ଓ ୟାଣୀ ପ୍ରତ୍ୟୟ

(୧) ଜାତିବାଚକ ଅ, ଆ, ଇ, ଈକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ପାଠରି	ପାଠରୁଣୀ	ତାମ୍ବୁଳୀ	ତାମ୍ବୁଳାଣୀ (ନପାତକ)
ବାଉରି	ବାଉରୁଣୀ	ମହାନ୍ତି	ମହାନ୍ତିଆଣୀ
ହାଡ଼ି	ହାଡ଼ିଆଣୀ	ତନ୍ତି	ତନ୍ତିଆଣୀ

(୨) ବ୍ରହ୍ମା ଓ ରୁଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ବ୍ରହ୍ମା	ବ୍ରହ୍ମାଣୀ	ରୁଦ୍ର	ରୁଦ୍ରାଣୀ
ଭବ	ଭବାନୀ	ଶର୍ବ	ଶର୍ବାଣୀ ।
ଇନ୍ଦ୍ର	ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ	ଠାକୁର	ଠାକୁରୁଣୀ

(୩) ମାତୁଳ, ଉପାଧ୍ୟାୟ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ମାତୁଳ	ମାତୁଳାନୀ	ଉପାଧ୍ୟାୟ	ଉପାଧ୍ୟାୟାଣୀ
କ୍ଷତ୍ରିୟ	କ୍ଷତ୍ରିୟାଣୀ	ଆଚାର୍ଯ୍ୟ	ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଣୀ

ଈ ପ୍ରତ୍ୟୟ

(୧) ଜାତିବାଚକ ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ଦେବ	ଦେବୀ	ରାକ୍ଷସ	ରାକ୍ଷସୀ

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ଘୋଟକ	ଘୋଟକୀ	ପିଶାଚ	ପିଶାଚୀ
ଛାଗ	ଛାଗୀ	ମୃଗ	ମୃଗୀ

(୨) ଗୁଣବାଚକ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ସୁନ୍ଦର	ସୁନ୍ଦରୀ	କଠୋର	କଠୋରୀ
ଗୌର	ଗୌରୀ	ସାଧୁ	ସାଧ୍ୱୀ
ମୃଦୁ	ମୃଦ୍ୱୀ	ଗୁରୁ	ଗୁର୍ବୀ
ଲଘୁ	ଲଘ୍ୱୀ	ବୁଢ଼ା	ବୁଢ଼ୀ

(୩) ଅପତ୍ୟ ବା ସମ୍ବନ୍ଧ ସୂଚକ ଅବାଗନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ଦ୍ରୌପଦ	ଦ୍ରୌପଦୀ	ଭଗୀରଥ	ଭାଗୀରଥୀ
ଐଣ	ଐଣୀ	ବାରୁଣ	ବାରୁଣୀ
ବୈଷ୍ଣବ	ବୈଷ୍ଣବୀ	ମାଥୁର	ମାଥୁରୀ

(୪) ମୟ୍, ଚର, ବତ୍, କର, ଦୃଶ, ଅଚ୍, ଅତ୍, ଇନ୍, ବନ ଓ ଈୟସ୍ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ଦାରୁମୟ୍	ଦାରୁମୟୀ	ମୃଣ୍ମୟ୍	ମୃଣ୍ମୟୀ
ଖେଚର	ଖେଚରୀ	ସହଚର	ସହଚରୀ
ଈଦୃଶ	ଈଦୃଶୀ	ତାଦୃଶ	ତାଦୃଶୀ
ପ୍ରାଚ୍	ପ୍ରାଚୀ	ଅବାଚ୍	ଅବାଚୀ
ସତ୍	ସତୀ	ବୃହତ୍	ବୃହତୀ
ସ୍ୱାମିନ୍	ସ୍ୱାମିନୀ	ଗୁଣିନ୍	ଗୁଣିନୀ
ମେଧାବନ୍	ମେଧାବନୀ	ମାୟାବନ୍	ମାୟାବନୀ
ଲଘୀୟସ୍	ଲଘୀୟସୀ	ଗରୀୟସ୍	ଗରୀୟସୀ

(୫) ଅନ୍ ଭାଗାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ; ଅନ୍ ର ଅକାର ଲୋପ ପାଏ

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ରାଜନ୍	ରାଜ୍ଞୀ	ସୁନାମନ	ସୁନାମ୍ନୀ
ମେନକାନାମନ୍	ମେନକାନାମ୍ନୀ	ଧାମନ୍	ଧାମ୍ନୀ

(୬) ଶାରୀରିକ ଅଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
କୃଶାଙ୍ଗ	କୃଶାଙ୍ଗୀ	ସୁକେଶ	ସୁକେଶୀ
ବିମ୍ବାଧର	ବିମ୍ବାଧରୀ	ମୃଗନୟନ	ମୃଗନୟନା
କୁନ୍ଦଦନ୍ତ	କୁନ୍ଦଦନ୍ତୀ	କୃଶୋଦର	କୃଶୋଦରୀ

(୭) ଶାରୀରିକ ଦୋଷସୂଚକ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ମୋଟା	ମୋଟୀ	ଘେଣ୍ଟା	ଘେଣ୍ଟୀ
ଗଞ୍ଜା	ଗଞ୍ଜୀ	ଡେଙ୍ଗା	ଡେଙ୍ଗୀ
କୁଜା	କୁଜୀ	କଣା	କାଣୀ

(୮) ପ୍ରଥମା, ଦ୍ୱିତୀୟା ଓ ତୃତୀୟା ଭିନ୍ନ ପୂରଣବାଚକ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ଚତୁର୍ଥ	ଚତୁର୍ଥୀ	ପଞ୍ଚମ	ପଞ୍ଚମୀ
ନବମ	ନବମୀ	ଏକାଦଶ	ଏକାଦଶୀ

(୯) ଋ କାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
କର୍ତ୍ତୃ	କର୍ତ୍ତ୍ରୀ	ବିଧାତୃ	ବିଧାତ୍ରୀ
ନେତୃ	ନେତ୍ରୀ	ହୋତୃ	ହୋତ୍ରୀ
ଉପଦେଷ୍ଟୃ	ଉପଦେଷ୍ଟ୍ରୀ	ଦାତୃ	ଦାତ୍ରୀ

(୧୦) ନିପାତନ

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ସମ୍ରାଟ୍	ସମ୍ରାଜ୍ଞୀ	ଊଧସ୍	ଊଧ୍ନୀ
ଶ୍ୱନ୍	ଶୁନୀ	ଯୁବନ୍	ଯୂନୀ, ଯୁବତି
ବିଦ୍ୱସ୍	ବିଦୁଷୀ	ପତି	ପତ୍ନୀ

ଣୀ ପ୍ରତ୍ୟୟ

କେବଳ ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ଚମାର	ଚମାରୁଣୀ	କଣ୍ଡର	କଣ୍ଡରୁଣୀ
ଚଣ୍ଡାଳ	ଚଣ୍ଡାଳୁଣୀ	ଉକାର	ଉକାରୁଣୀ
କେଉଟ	କେଉଟୁଣୀ	ଗଉଡ	ଗଉଡୁଣୀ

ବଚନ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ,

୧ । ଯେଉଁ ବିଶେଷ୍ୟପଦ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ ତାହା ଏକବଚନ ।

୨ । ଯେଉଁ ବିଶେଷ୍ୟପଦ ଏକରୁ ଅଧିକ ପଦାର୍ଥ ବୁଝାଏ ତାହା ବହୁବଚନ ।

୩ । ବହୁବଚନରେ

ମାନ୍ୟାର୍ଥରେ ମାନେ ଓ ଗଣ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଆଦରାର୍ଥରେ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଅନାଦରାର୍ଥରେ ଗୁଡ଼ାକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ 'ଏ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

୪ । ଏକବଚନରେ ସଚରାଚର କୌଣସି ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତି ଅଳ୍ପ ସ୍ଥଳରେ 'ଏ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ।

ଏ ବିଷୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆହୁରି କିଛି ଅଧିକ ଶିଖିବାକୁ ହେବ :—

ପାଞ୍ଚୋଟି ମନୁଷ୍ୟ; ଚାରିଦିଗ ।

ଏଭଳି ସ୍ଥଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ବହୁବଚନ-ସୂଚକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

ବୃକ୍ଷମାନ ସୁନ୍ଦର ଦିଶୁଅଛି । ଭାରତର ପୂର୍ବ ପାଖର ନଦୀଗୁଡ଼ିକ ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ିଅଛି । ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ମାନ ଓ ଗୁଡ଼ିକ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦମାନେ ବହୁତ୍ୱ-ପ୍ରତିପାଦକ ହେଲେହେଁ ଏକବଚନ ।

ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ସର୍ବନାମ ଉଭୟର ବଚନ ଅଛି ।

ପୁରୁଷ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରଥମ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ୩ୟ ପୁରୁଷ କାହାକୁ କହନ୍ତି ଜାଣ । କେହି କେହି ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷକୁ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ, ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁରୁଷକୁ ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ କହନ୍ତି

ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରକରଣ ।

କାରକ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ,

୧ । କ୍ରିୟା ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ବିଶେଷ୍ୟର ଅନ୍ୱୟ ବା ସମ୍ପର୍କ ଥାଏ ତାହାକୁ କାରକ କହନ୍ତି ।

୨ । କାରକ ୫ ପ୍ରକାର—କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ, କରଣ, ଅପାଦାନ, ଓ ଅଧିକରଣ । କାରକବିଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ୫ ପ୍ରକାର—୧ମା, ୨ୟା, ୩ୟା, ୫ମୀ ଓ ୭ମୀ ।

୩ । ଯେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ବା କରାଏ ତାହାକୁ କର୍ତ୍ତୃକାରକ କହନ୍ତି । ଏଥିରେ ୧ମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୪ । କର୍ତ୍ତା ଯାହା ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା କରେ ତାହାକୁ କର୍ମକାରକ କହନ୍ତି । ଏଥିରେ ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୫ । ଯାହା ଦ୍ୱାରା ବା ଯାହାକୁ ଘେନ କର୍ତ୍ତା କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ତାହାକୁ କରଣକାରକ କହନ୍ତି । ଏଥିରେ ୩ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୬ । ଯାହାଠାରୁ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ପଦାର୍ଥ ଅସେ, ଚଳେ, ନିଏ, ପଡ଼େ, ବାହାରେ, ଛିନ୍ନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଅପାଦାନକାରକ କହନ୍ତି । ଏଥିରେ ୫ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୭ । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ବା କାଳରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ ତାହାକୁ ଅଧିକରଣକାରକ କହନ୍ତି । ଏଥିରେ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଅଧିକରଣକାରକ ଦୁଇ ପ୍ରକାର—ସ୍ଥାନାଧିକରଣ ଓ କାଳାଧିକରଣ ।

୮ । କ୍ରିୟା ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୱୟ ନାହିଁ ବୋଲି ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ସମ୍ବୋଧନ କାରକ ନୁହେଁ, ପଦ ।

(କ) ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥର ହୋଇଥିଲେ ଶେଷୋକ୍ତ ପଦକୁ ସମ୍ବନ୍ଧ କହନ୍ତି । ଏଥିରେ ୬ଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

(ଖ) ଯାହାକୁ ଡକାଯାଏ ସେ ସମ୍ବୋଧନ ପଦ । ଏଥିରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ସର୍ବନାମ ଉଭୟର କାରକ ଅଛି ।

ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ସର୍ବନାମ ଉଭୟ ସମ୍ବନ୍ଧପଦ ହୋଇ ପାରନ୍ତି, ମାତ୍ର କେବଳ ବିଶେଷ୍ୟର ସମ୍ବୋଧନ ପଦ ଅଛି ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ତଳଲିଖିତ ଆଉ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଷୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶିଖିବାକୁ ହେବ :—

କ୍ରିୟାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି ଉଭୟ ସ୍ଥଳରେ କାରକ ହୁଏ ।।

ସେ ଯେ ପଢ଼ନ୍ତି ମୋତେ ଜଣାଅଛି । ଏଠାରେ 'ସେ ଯେ ପଢ଼ନ୍ତି' ଏତକ 'ଜଣାଅଛି' କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା । ଅତଏବ କେବେ କେବେ ସମଗ୍ର ବାକ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃପଦ ହୁଏ ।

ରାମ ହରିଙ୍କି ପୁସ୍ତକ ମାଗିଲେ । ଏଠାରେ କ୍ରିୟାର ଯୋଡ଼ିଏ କର୍ମ ଅଛି 'ହରିଙ୍କି' ଓ 'ପୁସ୍ତକ' । 'ପୁସ୍ତକ' ସହିତ କ୍ରିୟାର ନିକଟ ସମ୍ବନ୍ଧ ଏବଂ 'ହରିଙ୍କି' ସହିତ କ୍ରିୟାର ଦୂର ସମ୍ବନ୍ଧ । ସେହି ହେତୁରୁ ଏଠାରେ 'ପୁସ୍ତକ' ମୁଖ୍ୟକର୍ମ ଓ 'ହରିଙ୍କି' ଗୌଣକର୍ମ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ କର୍ମସହିତ ଦ୍ୱିକର୍ମକ କ୍ରିୟାର ନିକଟ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥାଏ ତାହାକୁ ମୁଖ୍ୟକର୍ମ କହନ୍ତି ।

ଯେଉଁ କର୍ମସହିତ ଦ୍ୱିକର୍ମକ କ୍ରିୟାର ଦୂର ସମ୍ବନ୍ଧ ଥାଏ ତାହାକୁ ଗୌଣକର୍ମ କହନ୍ତି ।

ସେ ଦୁଇ କୋଶ ଗଲେ । ସେ ସପ୍ତାହେ ରହିଲେଣି । ସେ ଅନେକ ବାଟ ଚାଲିଲେଣି । ସେ ଦିନେ ଶୋଇଲେ । ଏଭଳି ସ୍ଥଳରେ କୋଶ, ସପ୍ତାହ, ବାଟ ଓ ଦିନ ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକ କର୍ମକାରକ ଅଥବା ଅଧିକରଣକାରକ ଏବଂ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଅକର୍ମକ ।

ଅକର୍ମକ ଧାତୁ ପ୍ରୟୋଗରେ କୋଶ, ହସ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଦୂରତାର ପରିମାପକ ଶବ୍ଦ, ଦିବା, ରାତ୍ରି ପ୍ରଭୃତି କାଳବାଚକ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ପଥ, ରାସ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନବାଚକ ଶବ୍ଦମାନେ କର୍ମ ହୁଅନ୍ତି ବା ଅଧିକରଣ ହୁଅନ୍ତି ।

ରାମ ଗୃହକୁ ଗଲେ ଏଠାରେ 'ଗୃହକୁ' ଏହା 'ଗଲେ' କ୍ରିୟାର କର୍ମ ଏବଂ 'ଗଲେ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ 'ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ' ।

ପ୍ରାପ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ଗମ୍ ଧାତୁର ଉତ୍ତର କର୍ମକାରକ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

୧ । ତାହାଙ୍କର ବିଦ୍ୟାରେ ଅନୁରାଗ ଅଛି । ଏହି ବାକ୍ୟରେ 'ବିଦ୍ୟାରେ' ଅର୍ଥ, ବିଦ୍ୟା ବିଷୟରେ ।

୨ । ତିଳରେ ତେଲ ଅଛି । ଏଠାରେ 'ତିଳରେ' ଅର୍ଥ ସମୁଦାୟ ତିଳକୁ ବ୍ୟାପି । ସେହିପରି ଦୁଗ୍ଧରେ ମଧୁରତା ଅଛି; ଏହାର ଅର୍ଥ ଦୁଗ୍ଧର ସମୁଦାୟ ଅବୟବ ବ୍ୟାପି ମଧୁରତା ଅଛି ।

୩ । ସେ ପୁରୀ ନଗରରେ ବାସ କରନ୍ତି । ଏଠାରେ 'ପୁରୀ ନଗରରେ' ଅର୍ଥ ପୁରୀ ନଗରର କୌଣସି ଏକ ଅଂଶରେ ।

୧ମ ବାକ୍ୟୋକ୍ତ ଅଧିକରଣକୁ ବିଷୟାଧିକରଣ କହନ୍ତି ।

୨ୟ ବାକ୍ୟୋକ୍ତ ଅଧିକରଣକୁ ଅଭିବ୍ୟାପକାଧିକରଣ କହନ୍ତି ।

୩ୟ ବାକ୍ୟୋକ୍ତ ଅଧିକରଣକୁ ଐକଦେଶିକାଧିକରଣ କହନ୍ତି

ସେ କଥା କଥାକେ ଭୁଲନ୍ତି । "ଦେଶକେ ଫାଙ୍କ, ନଈକେ ବାଙ୍କ" । ଏହିସବୁ ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟାପ୍ତାର୍ଥରେ ଅଧିକରଣକାରକରେ 'କେ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଅଛି ।

ଚଳିତ ବର୍ଷ ବର୍ଷା ହେବ ନାହିଁ । ସୋମ ରବିବାର ଆସିବେ । ଏଭଳି ସ୍ଥଳରେ ବର୍ଷ, ବାର ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ନ ଥିଲେହେଁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅଧିକରଣକାରକ ।

ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଅଧିକରଣକାରକ କ୍ରିୟାର ଅବସ୍ଥା ବା ଗୁଣ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବାରୁ ତାହା ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ କ୍ରିୟାବିଶେଷଣର କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ସୁତରାଂ ବାକ୍ୟ-ବିଶ୍ଳେଷଣବେଳେ ସେମାନଙ୍କୁ କ୍ରିୟାର ବିଶେଷକ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

ପଞ୍ଚମ ପ୍ରକରଣ ।

କାରକଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ କାରକ-ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ।

ଯେଉଁଠାରେ କୌଣସି ପଦର କ୍ରିୟା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥିଲେହେଁ

ଚିହ୍ନରେ କାରକ-ବିଭକ୍ତି ଯୋଗ କରାଯାଏ ସେହିସବୁ ସ୍ଥଳର ବିଷୟ ତଳେ ବିବେଚିତ ହେବ ।

୧ମା ବିଭକ୍ତି ।

ପୂର୍ବକାଳରେ ଦଶରଥ ଏହି ନାମରେ ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ଏ ସ୍ଥଳରେ 'ଏହି' ଯୋଗେ 'ଦଶରଥ' ଏହି ପଦଟି ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ନିୟମ—ଏ, ଏହି, ଯେ, ଯେହୁ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ରାମ, ଗୋପାଳ, ଅଚ୍ୟୁତ । ଏ ସ୍ଥଳରେ କର୍ତ୍ତୃପଦ ନାହିଁ କି କ୍ରିୟାପଦ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

ନିୟମ—ପଦର ସଂଜ୍ଞା ବା ନାମ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ହେ ରାମ; ହେ ଗୋପାଳ; ଅହେ ଅଚ୍ୟୁତ ।

ନିୟମ—ସମ୍ବୋଧନରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୨ୟା ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ।

ଏହି ଦୁଇ ବିଭକ୍ତିର ରୂପଗତ ପ୍ରଭେଦ ନ ଥିବାରୁ ଉଭୟର ପ୍ରୟୋଗ ଏକତ୍ର ଦିଆଗଲା ।

ତୁମ୍ଭକୁ ଧନ୍ୟ । ଦରିଦ୍ରତାକୁ ଧିକ୍ । ଅମ୍ଭକୁ ପ୍ରତି ତୁମ୍ଭେ ବଡ଼ । ପ୍ରଭୁ ବିନା ପ୍ରାଣ ରହେ କାହିଁ ।

ନିୟମ—ଧନ୍ୟ, ଧିକ୍, ପ୍ରତି ଓ ବିନା ଯୋଗରେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଏହି ସଡ଼କ ଚିଲିକାକୁ ଅଛି । ଏଠାରେ 'ଚିଲିକାକୁ' ଅର୍ଥ ଚିଲିକା

ଯାଏ ବ୍ୟାପି । ବର୍ଷକୁ ଭାତ ଅଛି । ଏଠାରେ 'ବର୍ଷକୁ' ଅର୍ଥ ବର୍ଷେ କାଳର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

ନିୟମ—ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥରେ ଅଧ୍ୱବାଚକ ଓ. କାଳବାଚକ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଗୋପାଳଙ୍କୁ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏଠାରେ 'ଯିବାକୁ' ଯୋଗେ 'ଗୋପାଳଙ୍କୁ' ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

ନିୟମ—ଇବାକୁ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ କ୍ରିୟାବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟପଦ ଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଅମ୍ଭେ ସମୁଦ୍ର ଦେଖିଲୁଁ, ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ସମୁଦ୍ର ଦିଶିଲା । ଏଠାରେ 'ଦେଖିଲୁଁ' କ୍ରିୟା ଯୋଗେ 'ସମୁଦ୍ର' କର୍ମକାରକରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ଥିଲା ; ମାତ୍ର 'ଦିଶିଲା' କ୍ରିୟା ଯୋଗେ 'ସମୁଦ୍ର' କର୍ତ୍ତା ହୋଇ 'ଅମ୍ଭେ' ଠାରେ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

ନିୟମ—କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ କ୍ରିୟାର ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟରୁ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ବଡ଼ ଲୋକଙ୍କୁ ଉତ୍ତର ନାହିଁ କି ସ୍ୱର୍ଗକୁ ନିଶୁଣି ନାହିଁ । ଏଠାରେ 'ବଡ଼ ଲୋକଙ୍କୁ' ଏହାର ଅର୍ଥ ବଡ଼ ଲୋକ ନିମିତ୍ତ । 'ସ୍ୱର୍ଗକୁ' ଏହାର ଅର୍ଥ ସ୍ୱର୍ଗ ନିମିତ୍ତ ।

ନିୟମ—ନିମିତ୍ତାର୍ଥକ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଯୋଦ୍ଧାମାନେ ଯୁଦ୍ଧକୁ ଶକ୍ତ ଅଟନ୍ତି ।

ନିୟମ—ଶକ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ୪ର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ତାହାଙ୍କୁ ଅନ୍ନ ରୁଚୁ ନାହିଁ ।

ନିୟମ—ରୋଚନାର୍ଥ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ ।

ନିୟମ—ନମସ୍କାର ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ ସୂଚକ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ରୋଗକୁ ଔଷଧ ହିତକର ଅଟେ । ପୁତ୍ରର କାର୍ଯ୍ୟ ପିତାକୁ ସୁଖକର ଅଟେ ।

ନିୟମ—ହିତ ଓ ସୁଖ ଏହି ଦୁଇ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଯୋଗେ ୪ର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ସେ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଉଅଛନ୍ତି ।

ଏଠାରେ ଯାଉଅଛନ୍ତି ଏହା ଦ୍ୱାରା ଚେଷ୍ଟା ବା କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ବୁଝାଉଅଛି ।

ନିୟମ—ଚେଷ୍ଟା (କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା) ବୁଝାଇଲେ ଗମନାର୍ଥ ଧାତୁ ଯୋଗେ ୨ୟା କିମ୍ବା ୪ର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ।

ସେ ଜାତିରେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଅଟନ୍ତି । ଯଜ୍ଞୋପବୀତ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ବ୍ୟକ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣ । ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ଜାତିସୂଚକ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ, ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ 'ଚିହ୍ନିତ' ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ୩ୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

ନିୟମ—ଗୋତ୍ରାର୍ଥ ଓ ଚିହ୍ନାର୍ଥ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ୩ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଜାତିରେ ଊଣା ଓ ଧନରେ ହୀନ ବ୍ୟକ୍ତି ଆଦର ପାଏ ନାହିଁ ।

ବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ପୁତ୍ରରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନ ଥାଏ ।

'ଊଣା' ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ 'ଜାତିରେ' ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

'ହୀନ' ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଧନରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଅଛି ।
'ଯୁକ୍ତ' „ ବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା „ „ „
'ପ୍ରୟୋଜନ' „ ପୁତ୍ରରେ „ „ „

ନିୟମ—ଊନାର୍ଥ, ହୀନାର୍ଥ, ଯୁକ୍ତାର୍ଥ ବା ପ୍ରୟୋଜନାର୍ଥ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ୩ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଗୋପାଳ କୃଷି ଦ୍ୱାରା ଧନଶାଳୀ ଅଟନ୍ତି । ଏଠାରେ 'କୃଷି' ହିଁ 'ଧନ' ଏହି ଅଭେଦ ବୁଝାଯାଉଅଛି ।

ନିୟମ—ଅଭେଦସୂଚକ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ୩ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ସେ ସ୍ୱଭାବରେ କୃପଣ ଅଟନ୍ତି ।

ନିୟମ—ସ୍ୱଭାବାର୍ଥ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ରାମ ମାସକରେ ବ୍ୟାକରଣ ପଢ଼ିଥିଲା ।
ଏଠାରେ ମାସକରେ ଫଳଲାଭ ହୋଇଥିଲା ।

ନିୟମ—ଫଳସିଦ୍ଧି ଅର୍ଥରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଟଙ୍କାରେ ୫ ସେର ଗହମ ମିଳୁଅଛି ।
ଏଠାରେ ଟଙ୍କାରେ ଅର୍ଥ ଏକ ଟଙ୍କା ଦ୍ୱାରା ।

ନିୟମ—ଦର ବା ହାର ବୁଝାଇବା ଅର୍ଥରେ ୩ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଗୋପାଳ କି ହେତୁରେ ଆସିଥିଲେ ?

ଏଠାରେ 'କି ହେତୁରେ' ଅର୍ଥ କି ହେତୁ ଦ୍ୱାରା ସୂଚିତ ହୋଇ ।

ନିୟମ—କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ହେତୁବାଚକ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ୩ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୫ମୀ ବିଭକ୍ତି ।

୧ । କଟକଠାରୁ ପୁରୀ ୫୨ ମାଇଲ ।
୨ । ସେ ଜନ୍ମଦିନରୁ ଅନ୍ଧ ଅଛନ୍ତି ।
୩ । ପ୍ରୟାଗରୁ ପଶ୍ଚିମକୁ ମଧ୍ୟଦେଶ କହନ୍ତି ।

ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟଦ୍ୱୟରେ ପଥ ଓ କାଳର ଅବଧି ଏବଂ ୩ୟ ବାକ୍ୟରେ ଦିଗର ଅବଧି ବୁଝାଯାଉଅଛି ।

ନିୟମ—ପଥ ବା କାଳର ପରିମାଣ ଓ ଦିଗ ଏହି ଅର୍ଥ ବୁଝାଇଲେ ଅବଧିବୋଧକ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ୫ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ବାଳକଠାରୁ ବୃଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନୀ—ଏଠାରେ ଅପେକ୍ଷାର୍ଥ
ସେ ନିଜ ଦୋଷରୁ ଦଣ୍ଡିତ ହେଲେ—ହେତ୍ୱର୍ଥ
ବହୁକାଳ ଉତ୍ତାରୁ ଖାଇବାକୁ ମିଳିଲା—ଅନନ୍ତରାଥ
ମୁଁ ପାଞ୍ଚଜଣଙ୍କ ଭିତରୁ ଜଣେ—ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାର୍ଥ

ଆମ୍ଭେ ପ୍ରାସାଦରୁ ସମୁଦ୍ର ଦେଖିଲୁଁ—ଅସମାପିକା କ୍ରିୟାର୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାସାଦକୁ ଅରୋହଣ କରି ।

ନିୟମ—ଅପେକ୍ଷାର୍ଥ, ହେତ୍ୱର୍ଥ, ଅନନ୍ତରାର୍ଥ, ନିର୍ଦ୍ଧାରାର୍ଥ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ଏବଂ ଅସମାପିକା କ୍ରିୟା ଉହ୍ୟ ରହିବା ସ୍ଥଳରେ ତାହାର କର୍ମପଦରୁ ଉତ୍ତର ୫ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଏହି ଗ୍ରାମ ନଗରମାନଙ୍କଠାରୁ ଦୂରରେ ଅଛି—ଦୂରାର୍ଥ
ଭୁବନେଶ୍ୱର ପୁରୀରୁ ନିକଟ ପଡ଼େ—ସମୀପାର୍ଥ
ମୁଁ ତାଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇଅଛି—ଭିନ୍ନାର୍ଥ

ନିୟମ—ଦୂରାର୍ଥ, ସମୀପାର୍ଥ ଓ ଭିନ୍ନାର୍ଥ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ୫ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୬ଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ।

ସେ ଆମ୍ଭର ସହିତ କଳହ କଲେ—ସହାର୍ଥ ଯୋଗେ
ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ରାଜା ଅତି ବିରଳ—ତୁଲ୍ୟାର୍ଥରେ
ହରିଙ୍କ ପ୍ରତି ସମସ୍ତଙ୍କର ଘୃଣା—ପ୍ରତି ଯୋଗେ
ପ୍ରଭୁଙ୍କ ବିନା କେହି ଉଦ୍ଧାର କରିବେ ନାହିଁ—ବିନା ଯୋଗେ
ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆମ୍ଭର କେହି ନାହିଁ—ବ୍ୟତୀତ ଯୋଗେ
ରାତ୍ରିର ପରେ ଦିବା ଆସେ—ପର ଯୋଗେ
ମିତ୍ରର ଅନ୍ତର ଅସହ୍ୟ—ଅନ୍ତର ଯୋଗେ
କଥାର ଅନୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କର—ଅନୁସାରେ ଯୋଗେ
ପର୍ବତର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଏବଂ ମେଘର ଅଧଃ ଆମ୍ଭର ଗୃହ—ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଓ ଅଧଃ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ।

ଆମ୍ଭ ଗୃହ ତାଙ୍କ ଗୃହର ଉତ୍ତର—ଦିକ୍‌ସୂଚକ ଉତ୍ତର ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ।

ନିୟମ—ସହାର୍ଥ, ତୁଲ୍ୟାର୍ଥ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ପ୍ରତି, ବିନା, ବ୍ୟତୀତ, ପର, ଅନ୍ତର, ଅନୁସାରେ, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ, ଅଧଃ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ଏବଂ ଉତ୍ତର, ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରଭୃତି ଦିକ୍‌ସୂଚକ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ୬ଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୧ । ହିମାଳୟ ପର୍ବତମାନଙ୍କର ରାଜା ଅଟେ ।

୨ । ସେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କ୍ରୀଡ଼ନକ ଅଟନ୍ତି ।

୧ମ ବାକ୍ୟରେ 'ରାଜା' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କର୍ଷ ଏବଂ ୨ୟ ବାକ୍ୟରେ 'କ୍ରୀଡ଼ନକ' ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଯାଉଅଛି ।

ନିୟମ—ଅନେକ ମଧ୍ୟରୁ ଏକର ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଇଲେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ପଦରୁ ଉତ୍ତର ୬ଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଅମ୍ଭର ଇଚ୍ଛା ଅଛି, ଏହାକୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରେ କହିଲେ 'ଅମ୍ଭେ ଇଚ୍ଛା କରୁଁ' ଏହିପରି ବାକ୍ୟ ହେବ । ଏଠାରେ 'ଇଚ୍ଛା' ଏହି କୃତପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ 'ଅମ୍ଭେ' ଏହି କର୍ତ୍ତା ସ୍ଥଳରେ 'ଅମ୍ଭର' ହୋଇଅଛି ।

ରାଜା ରାଜ୍ୟର ରକ୍ଷକ ଅଟନ୍ତି । ଏହାକୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରେ କହିଲେ 'ରାଜା ରାଜ୍ୟକୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତି' ଏହିପରି ବାକ୍ୟ ହେବ । ଏଠାରେ 'ରକ୍ଷକ' ଏହି କୃତପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ 'ରାଜ୍ୟକୁ' ଏହି କର୍ମସ୍ଥଳରେ 'ରାଜ୍ୟର' ହେଲା ।

ନିୟମ—କୃତପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ କର୍ତ୍ତା ବା କର୍ମଠାରେ ୬ଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ।

ପଶୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସିଂହ ବଲବାନ୍ ।

ଏଠାରେ ଅନେକ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ସିଂହକୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ନିୟମ—ନିର୍ଦ୍ଧାରାର୍ଥେ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ତୁମ୍ଭେ ସହଜେ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରିପାର ।

ନିୟମ—କ୍ରିୟାବିଶେଷଣର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ନିମନ୍ତେ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟରେ ପୃଥିବୀ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାମୟ ହେଲା ।

ଏଠାରେ 'ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟରେ' ଅର୍ଥ "ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟର ସମକାଳରେ" ।

ନିୟମ—ଭାବାର୍ଥରେ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯାହାର କ୍ରିୟା ଅନ୍ୟ କ୍ରିୟାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ତାହାକୁ ଭାବ ବୋଲାଯାଏ ।

ପୂର୍ବକାଳେ ଦଶରଥ ନାମରେ ରାଜା ଥିଲେ ।

ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମଠାରୁ ଭେଦ ସୂଚନା କରିବା ଲାଗି ‘ଦଶରଥ ନାମରେ’ ଲେଖାଯାଇଅଛି ।

ନିୟମ—ଭେଦାର୍ଥରେ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

କାଳିଦାସ କବିମାନଙ୍କରେ ଧନ୍ୟ ।

ନିୟମ—ଧନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ସେ ମୋହର ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାକ୍ଷୀ ଅଟନ୍ତି ।

ନିୟମ—ସାକ୍ଷୀ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଅମ୍ଭେ ଦିନକେ ଥରେ ଖାଉଁ ।

ନିୟମ—ବାର ବା ଥର ବୁଝାଇବା ଅର୍ଥରେ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଧନୀ ଲୋକରେ ଧନ ଦିଅ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଧନୀ ଲୋକଙ୍କୁ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଧନୀ ଲୋକରେ ହୋଇଅଛି ।

ହିମାଳୟରେ ଗଙ୍ଗା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ହିମାଳୟରୁ ନ କହି ହିମାଳୟରେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

ନିୟମ—ପ୍ରୟୋଗକର୍ତ୍ତାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଅନୁସାରେ ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତି ସ୍ଥଳରେ ସୁଦ୍ଧା ୭ମୀ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।

‘ଦେବମେଳେ ଦେବପତି ଗଲେ ସ୍ୱର୍ଗପୁରେ’

ଏଠାରେ ଦେବମେଳେ ଅର୍ଥ ଦେବମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ।

ନିୟମ—ପଦ୍ୟରେ ସହାର୍ଥରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଷଷ୍ଠ ପ୍ରକରଣ ।

ସର୍ବନାମ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ ଯେ,

"ଯେଉଁ ପଦ ବିଶେଷ୍ୟର ପରିବର୍ତ୍ତରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ତାହାକୁ ସର୍ବନାମ କହନ୍ତି" ।

ମୁଁ ବଜାର ଯାଇଥିଲି, ଏହା ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ଏଠାରେ 'ମୁଁ ବଜାର ଯାଇଥିଲି' ପରିବର୍ତ୍ତରେ 'ଏହା' ବସିଅଛି । 'ମୁଁ ବଜାର ଯାଇଥିଲି' ଏହାର ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ମୋର ବଜାର-ଗମନ' ଏପରି ବିଶେଷ୍ୟପଦ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇପାରେ । ଅତଏବ ଯାହା ବିଶେଷ୍ୟର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିପାରେ ତାହାର ପରିବର୍ତ୍ତେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବନାମପଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ସର୍ବନାମର ବିଭାଗ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଜାଣ ଯେ,

ଆମ୍ଭେ, ତୁମ୍ଭେ, ସେ ଏହି ସର୍ବନାମ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଏବଂ ତହିଁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ପଦମାନ ଯଥାକ୍ରମେ ୧ମ, ୨ୟ, ୩ୟ ଏପରି ବିଭିନ୍ନ ପୁରୁଷ ସୂଚନା କରନ୍ତି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ସର୍ବନାମମାନେ ପୁରୁଷ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ପୁରୁଷାତ୍ମକ ସର୍ବନାମ କହନ୍ତି

ଏ ସେହି ବାଳକ । ଏହି ବାଳକ ବୁଡ଼ିଯାଉଥିଲା । ଏହି ଦୁଇ ବାକ୍ୟକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କଲେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଆକାର ଧାରଣ କରିବ ।

ଏ ସେହି ବାଳକ ଯେ ବୁଡ଼ିଯାଉଥିଲା । ଏ ସ୍ଥଳରେ 'ଯେ' ଏହି ପଦଟି ଉଭୟ ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସମ୍ପର୍କକୁ ଦେଖାଇଦେଉଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ସର୍ବନାମ ଦୁଇ ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସମ୍ପର୍କ ଦେଖାଏ ତାହାକୁ ସମ୍ବନ୍ଧପ୍ରଦର୍ଶକ ବା ସଂଯୋଜକ ସର୍ବନାମ କହନ୍ତି । ଯଥା—

ଯେ, ଯାହାକୁ, ଯାହାଙ୍କୁ, ଯାହାର, ଯାହାଙ୍କର, ଯେଉଁମାନେ, ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ।

ଆମ୍ଭେ ସ୍ୱୟଂ କାର୍ଯ୍ୟକଲୁଁ । ଆମ୍ଭେ ନିଜକୁ ବା ଆପଣାକୁ ଭଲପାଉଁ । ତୁମ୍ଭେ ନିଜକୁ ବା ଆପଣାକୁ ଭଲପାଅ । ସେ ନିଜକୁ ବା ଆପଣାକୁ ଭଲପାନ୍ତି ।

ସ୍ୱୟଂ, ନିଜ, ଆପଣା ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେ କରୁଅଛି ତାକୁ ଦେଖାଇଦେଉଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ସର୍ବନାମ କୌଣସି ବାକ୍ୟରେ କର୍ମରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଯେଉଁ ବିଶେଷ୍ୟ ବା ସର୍ବନାମ ବାକ୍ୟର କର୍ତ୍ତା ତାହାକୁହିଁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ ତାହାକୁ ଆତ୍ମପ୍ରଦର୍ଶକ ସର୍ବନାମ କହନ୍ତି ।

ଯଥା—ସ୍ୱୟଂ, ନିଜ, ଆପଣା ଏହି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦମାନେ ।

କିଏ ଆସୁଅଛି? କଣ କରୁଅଛ? କାହାକୁ ଚାହିଁଅଛ?

ଏ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ କିଏ, କଣ, କାହାକୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବନାମ ହୋଇ ପ୍ରଶ୍ନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ସର୍ବନାମଗୁଡ଼ିକ ପଚାରିବାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନବାଚକ ସର୍ବନାମ ବୋଲାଯାଏ । କିଏ, କଣ ଏବଂ ଏ ଦୁଇରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦମାନେ ଯଥା—କିପରି, କାହିଁକି, କେବେ, କେଉଁଠାରେ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଶ୍ନବାଚକ ସର୍ବନାମ ।

ସେ, ତାହା, ଏ, ଏହା ଏଗୁଡ଼ିକ ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦମାନେ ପୁରୁଷାତ୍ମକ ସର୍ବନାମର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

ଏମାନେ କେବଳ ପୁରୁଷ ସୂଚନା କରନ୍ତି ନାହିଁ; ବ୍ୟକ୍ତି ବା ପଦାର୍ଥକୁ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଇଦିଅନ୍ତି । ଯଥା—

(୧) ସେ ଆସୁଅଛନ୍ତି । (୨) ଏହା ସୁନ୍ଦର ନୁହେ ।

(୧) ରେ 'ସେ' ଦ୍ୱାରା ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଦେଖାଇଦିଆଯାଉଅଛି । (୨) ରେ 'ଏହା' ଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥକୁ ଦେଖାଇଦିଆଯାଉଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ସର୍ବନାମ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ ତାହାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ସର୍ବନାମ କହନ୍ତି ।

ଯଥା—ସେ, ତାହା, ଏ, ଏହା, ସେମାନେ, ଏମାନେ, ଏଣେ, ତେଣେ ।

(୧) ଜଣେ ଅନ୍ୟର ଅନିଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଯାଏ ନାହିଁ । (୨) କେତେକ ଘରକୁ ଗଲେ ଆଉ କେତେକ ଦାଣ୍ଡକୁ ପଳାଇଲେ ।

ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ଜଣେ, ଅନ୍ୟର, କେତେକ ଏହିସବୁ ପଦମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁ ବୁଝାଯାଉଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ସର୍ବନାମ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖାଇଦିଏ ନାହିଁ ତାହାକୁ ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ସର୍ବନାମ କହନ୍ତି ।

ଯଥା—ଜଣେ, କେହି, ଏକ, ଅନ୍ୟ, ଅନେକ, କେତେକ, କେହି କେହି, କାହାର, ସର୍ବ, ସମସ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସର୍ବନାମ ୬ପ୍ରକାର—୧ ପୁରୁଷବାଚକ, ୨ ସମ୍ବନ୍ଧପ୍ରଦର୍ଶକ, ୩ ଅଙ୍ଗୁପ୍ରଦର୍ଶକ, ୪ ପ୍ରଶ୍ନବାଚକ, ୫ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ଏବ ୬ ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ।

ସେ ବା ସେହି ବାଳକ ଆସିଅଛି । ଏ ବା ଏହି ବୃକ୍ଷ ଫଳିଅଛି ।

ଏ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ 'ସେହି' ଏବ 'ଏହା' ପଦଦ୍ୱୟ 'ସେ' ଏବ 'ଏ'ରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, କିନ୍ତୁ ଟିକିଏ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ରେଖାଙ୍କିତ ପଦମାନେ ସମସ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ସର୍ବନାମ ହେଲେହେଁ ବିଶେଷଣର କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବାରୁ ସେମାନେ ବିଶେଷଣ ।

ସେହିପରି ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ସର୍ବନାମମାନେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷଣ ହୁଅନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ଯଥା—

ଜଣେ ଲୋକ ଯାଉଅଛି
କେହି ଜଣେ ଲୋକ ଏପରି କରିଅଛି ।
ସକଳ ଜୀବ ସମାନ କାଳ ବଞ୍ଚନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏହି ହେତୁରୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ଓ ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ସର୍ବନାମଗୁଡ଼ିକୁ ସର୍ବନାମାତ୍ମକ ବିଶେଷଣ କହନ୍ତି

ସପ୍ତମ ପ୍ରକରଣ ।

ବିଶେଷଣ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ ;

୧ । ଯେଉଁ ପଦ ବିଶେଷ୍ୟ ବା କ୍ରିୟାର ଗୁଣ ବା ଅବସ୍ଥା ବୁଝାଏ ତାହାକୁ ବିଶେଷଣ କହନ୍ତି ।

୨ । ବିଶେଷଣ ତିନିପ୍ରକାର—୧ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ, ୨ କ୍ରିୟାର ବିଶେଷଣ, ୩ ବିଶେଷଣର ବିଶେଷଣ ।

୩ । ଯେଉଁ ବିଶେଷଣ ବିଶେଷ୍ୟର ଗୁଣ ବା ଅବସ୍ଥା ବୁଝାଏ ତାହାକୁ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ କହନ୍ତି ।

୪ । ଯେଉଁ ବିଶେଷଣ କ୍ରିୟାର ଅବସ୍ଥା ବା ଗୁଣ ବୁଝାଏ ତାହାକୁ କ୍ରିୟାବିଶେଷଣ କହନ୍ତି ।

୫ । ଯେଉଁ ବିଶେଷଣ ବିଶେଷଣର ଗୁଣ ବା ଅବସ୍ଥା ବୁଝାଏ ତାହାକୁ ବିଶେଷଣର ବିଶେଷଣ କହନ୍ତି ।

୬ । ବିଶେଷ୍ୟର ପରେ ଯେଉଁ ବିଶେଷଣ ବସେ ତାହାକୁ ବିଧେୟ ବିଶେଷଣ କହନ୍ତି ।

୭ । ସର୍ବନାମର ବିଶେଷଣ ବିଧେୟ ବିଶେଷଣ, କାରଣ ତାହା ସର୍ବନାମର ପରେ ବସେ ।

୮ । ଦୁଇ ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବା ଅପକୃଷ୍ଟ ବୁଝାଇଲେ ତର ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ।

୯ । ଦୁଇରୁ ଅଧିକ ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବା ଅପକୃଷ୍ଟ ବୁଝାଇଲେ ତମ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଶିଖ :—

(୧) ପାଚିଲା ଆମ୍ବ ବଜାରରେ ମିଳୁଅଛି । (୨) ପବନ ଧୀରେ ବହୁଅଛି । (୩) ଗୋପାଳ ଅତିଶୟ ଦୟାଳୁ ।

୧ମ ବାକ୍ୟରେ କେବଳ 'ଆମ୍ବ' ଏହି ପଦ ଥିଲେ ପାଚିଲା ଓ କଞ୍ଚା ଉଭୟ ପ୍ରକାର ଆମ୍ବକୁ ବୁଝାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ 'ପାଚିଲା ଆମ୍ବ' କହିବାଦ୍ୱାରା 'ଆମ୍ବ' ଏହି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ କେବଳ ପାଚିଥିବା ଆମ୍ବ ଅର୍ଥାତ୍ ଏକ ବିଶେଷ ପ୍ରକାର ଆମ୍ବକୁ ବୁଝାଉଅଛି ।

୨ୟ ବାକ୍ୟରେ କେବଳ 'ବହୁଅଛି' କହିଥିଲେ ଧୀରେ ଅଥବା ପ୍ରବଳ ବେଗରେ ବହୁଥିବାର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ପାରୁଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ 'ଧୀରେ ବହୁଅଛି' କହିବା ଦ୍ୱାରା 'ବହୁଅଛି' କ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଗ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ କେବଳ 'ଧୀରେ ବହିବା' ଏହି ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି ।

୩ୟ ବାକ୍ୟରେ କେବଳ 'ଦୟାଳୁ' ଏହି ପଦ ଥିଲେ ସାମାନ୍ୟ ପରିମାଣରେ ଦୟାଳୁ ଅଥବା ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଦୟାଳୁ ଅର୍ଥ

ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇପାରିଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ 'ଅତିଶୟ ଦୟାଳୁ' କହିବାଦ୍ୱାରା 'ଦୟାଳୁ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ କେବଳ 'ଅତିଶୟ ଦୟାଳୁ' ଏହି ବିଶେଷ ଗୁଣକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ୍ୟ, କ୍ରିୟା କିମ୍ବା ବିଶେଷଣର ପ୍ରୟୋଗ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ତାହାର ଅର୍ଥ ବିଶେଷିତ ହୁଏ ତାହାକୁ ବିଶେଷଣ କହନ୍ତି ।

ଗୋବିନ୍ଦ କୃତାଞ୍ଜଳି ପୁଟରେ ନିବେଦନ କଲେ । ସେ ଧୀରେ ଯାଉଅଛି । ଗୋପାଳ ହସିକରି କହନ୍ତି । ସେ ବିନତିପୂର୍ବକ କହିଲେ ।

ଉପରିଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ରେଖାରୂଢ଼ ପଦମାନେ କ୍ରିୟା-ବିଶେଷଣ । ସେମାନଙ୍କରେ ବିଭକ୍ତି ଯୋଗ ହୋଇଅଛି ।

ସବୁ କ୍ରିୟାବିଶେଷଣରେ ବିଭକ୍ତି-ଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । କୌଣସି କୌଣସି କ୍ରିୟା-ବିଶେଷଣରେ ବିଭକ୍ତି-ଯୋଗ ହୋଇଥାଏ । ବିଶେଷ୍ୟ-ପରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବକ, ପୁରଃସର, ସହକାରେ, ରେ, ଏ, କରି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗକରି କ୍ରିୟାବିଶେଷଣ କରାଯାଏ, ଯଥା—ସେ ଦୟାପୂର୍ବକ ଦାନ କଲେ । ରାମ ବିନୟପୁରଃସର କହିଲେ । ହରି ଯତ୍ନସହକାରେ ଶୁଶ୍ରୂଷା କରନ୍ତି । ସେ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନାଇଅଛନ୍ତି । ସେ ବେଗେ ଆସୁଛନ୍ତି । ଯଦୁ ମୋତେ ଭଲକରି କହନ୍ତି ନାହିଁ ।

ବିଶେଷଣର ତୁଳନା ।

ତର ଓ ତମ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ୱାରା ସବୁ ବିଶେଷଣର ତୁଳନା ସମ୍ଭବପର ନୁହେ ।

ଏକ, ଦୁଇ, ତିନି ପ୍ରଭୃତି ସଂଖ୍ୟାସୂଚକ ବିଶେଷଣ, ପ୍ରଥମ, ଦ୍ୱିତୀୟ,

ତୃତୀୟ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ବିଶେଷଣ, ଭାରତୀୟ, ଗାଙ୍ଗେୟ, ତିବ୍ବତଦେଶୀୟ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ବିଶେଷଣ, ଏହି, ସେହି ପ୍ରଭୃତି ସର୍ବନାମୋତ୍ପନ୍ନ ବିଶେଷଣ, ଏବ ତଦ୍ଧିତପ୍ରତ୍ୟୟଯୋଗେ ଉତ୍ପନ୍ନ ଅନେକ ବିଶେଷଣପରେ ତର, ତମ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରି ତୁଳନା କରାଯାଏ ନାହିଁ। ବହୁବ୍ରୀହିସମାସୋତ୍ପନ୍ନ ଅନେକ ବିଶେଷଣର ମଧ୍ୟ ତୁଳନା ହୁଏ ନାହିଁ।

ଅଧିକତର, ଅଧିକତମ ଏବ ଅଲ୍ପତର, ଅଲ୍ପତମ ଏମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷଣର ପୂର୍ବେ ଯୋଗକରିବା ଦ୍ୱାରା କୌଣସି କୌଣସି ବିଶେଷଣର ତୁଳନାକାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସାଧିତ ହୁଏ। ଯଥା—ସେ ଆମ୍ଭଠାରୁ ଅଧିକତର ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ଗୋପାଲ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଲ୍ପତମ ନ୍ୟାୟପରାୟଣ।

ବିଶେଷଣ—ସଦୃଶ ପଦ ବା ପଦସମୁଚ୍ଚୟ।

ବିଶେଷଣ ଯେପରି ବିଶେଷ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗକୁ ସଙ୍କୁଚିତ ବା ବିଶେଷିତ କରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦ ବା ପଦସମୁଚ୍ଚୟ ସେହିପରି ତାହାର ପ୍ରୟୋଗକୁ ସଙ୍କୁଚିତ ବା ତାହାକୁ ବିଶେଷିତ କରନ୍ତି।

(୧) ବିଶେଷ୍ୟ। ଯଥା—ବୃଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷକ। ସମୁଦ୍ର ଜଲ।

(୨) ଅବ୍ୟୟ। ଯଥା—ସୁପୁତ୍ର। କୁଜନ।

(୩) ସମ୍ବନ୍ଧପଦ। ଯଥା—ପୁତ୍ରର ଶିକ୍ଷକ। ଆମ୍ଭର ପୁତ୍ର।

(୪) ବାକ୍ୟାଂଶ। ଯଥା—ଜଲରେ ବୁଡ଼ିରହିଥିବା କାଷ୍ଠ। ପିଇବା ନିମନ୍ତେ ଜଲ।

(୫) ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ। ଯଥା—ଏହା ସେହି ପୁସ୍ତକ, ଯାହାକୁ ତୁମ୍ଭେମାନେ କିଣିଦେଇଥିଲ।

ଅଷ୍ଟମ ପ୍ରକରଣ ।

କ୍ରିୟା ଓ ଧାତୁ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ,

୧ । ଯେଉଁସବୁ ପଦଦ୍ୱାରା କରିବା. ଯିବା, ଆସିବା, ହେବା ଇତ୍ୟାଦି ବୁଝାଯାଏ ସେସବୁ କ୍ରିୟାପଦ ।

୨ । ଯେଉଁ କ୍ରିୟାର କର୍ମ ଥାଏ ତାହାକୁ ସକର୍ମକକ୍ରିୟା କହନ୍ତି ।

୩ । ଯେଉଁ କ୍ରିୟାର କର୍ମ ନ ଥାଏ ତାହାକୁ ଅକର୍ମକକ୍ରିୟା କହନ୍ତି ।

୪ । ଯେଉଁ କ୍ରିୟାର ଦୁଇଗୋଟି କର୍ମ ଥାଏ ତାହାକୁ ଦ୍ୱିକର୍ମକକ୍ରିୟା କହନ୍ତି ।

୫ । ଅକର୍ମକକ୍ରିୟାର ଅର୍ଥ ଯାହା ତାହାର ସଦୃଶ ଅର୍ଥବୋଧକ ବିଶେଷ୍ୟପଦ କର୍ମ ହେଲେ ଅକର୍ମକକ୍ରିୟା ସକର୍ମକ ହୁଏ ।

୬ । ଯେଉଁ କ୍ରିୟା ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା କରାଇବାଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶକରେ ତାହାକୁ ପ୍ରୟୋଜକ କ୍ରିୟା କହନ୍ତି ।

୭ । ଯେଉଁ କ୍ରିୟାକୁ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ବାକ୍ୟର ସମାପ୍ତ ହୁଏ ତାହାକୁ ସମାପିକା କ୍ରିୟା କହନ୍ତି ।

୮ । ଯେଉଁ କ୍ରିୟାକୁ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ବାକ୍ୟର ସମାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ତାହାକୁ ଅସମାପିକା କ୍ରିୟା କହନ୍ତି .

ବର୍ତ୍ତମାନ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଶିଖିବାକୁ ହେବ :—

ଧାତୁ

ରାମ ଖେଳୁଛି—ଏଠାରେ ଖେଳୁଛି ଅକର୍ମକକ୍ରିୟା ।

ରାମ ଭଲ ଖେଳ ଖେଳୁଛି—ଏଠାରେ ଖେଳୁଛି ସକର୍ମକକ୍ରିୟା,
କାରଣ 'ଖେଳ' ଏହାର କର୍ମ ।

'ଚାଲୁଛି' ଏହି କ୍ରିୟାର ଅର୍ଥ 'ଚାଲି'ରେ ଅଛି । ଉଭୟ ପଦର ମୂଳରେ 'ଚଲ୍' ଅଛି । ସେହି 'ଚଲ୍' ସଙ୍ଗେ 'ଇ' ଯୋଗକରିବାରୁ 'ଚାଲି' ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ୍ୟପଦ ହୋଇଅଛି, ଏବଂ ତହିଁରେ 'ଉଛି' ଯୋଗ କରିବାରୁ 'ଚାଲୁଛି' ହୋଇଅଛି । ଏହି ଯେଉଁ 'ଚଲ୍' ଯହିଁରେ 'ଇ' ଏବଂ 'ଉଛି' ଯୋଗକରିବାରୁ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ଗୋଟିଏ କ୍ରିୟା ହେଲା ତାହା ଗୋଟିଏ ଧାତୁ ।

ଯେପରି

ମୁଁ କରୁଛି—ଏଠାରେ 'କରୁଛି' ସାଧାରଣ କ୍ରିୟା ।
ମୁଁ ରାମଦ୍ୱାରା କରାଉଅଛି—ଏଠାରେ 'କରାଉଅଛି' ପ୍ରୟୋଜକ କ୍ରିୟା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ 'କରୁଛି' ଏବଂ 'କରାଉଅଛି' ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ମୂଳରେ କଣ ଅଛି ଦେଖାଯାଉ । 'କର୍' ସଙ୍ଗେ 'ଉଛି' ଯୋଗ କରିବାରୁ କରୁଛି ହେଲା ଏବଂ ସେହି 'କର୍' ସଙ୍ଗେ 'ଆଉଛି' ଯୋଗ କରିବାରୁ 'କରାଉଛି' ହେଲା । ଅତଏବ ଉଭୟ କ୍ରିୟାର ମୂଳରେ 'କର୍' ଅଛି । 'କର୍' ଗୋଟିଏ ଧାତୁ ।

ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରିୟାର ମୂଳ କଣ ଖୋଜିଲେ ତୁମ୍ଭେମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଧାତୁ ପାଇବ । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—କ୍ରିୟାର ମୂଳକୁ ଧାତୁ ବୋଲାଯାଏ ।

—ଧାତୁ ସଙ୍ଗେ ଯାହା ଯୋଗକଲେ ତାହା କ୍ରିୟାର ରୂପ ଧାରଣ କରେ ତାହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବୋଲାଯାଏ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ପରେ ଦେଖିବ ଯେ ଧାତୁ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ

କଲେ କେବଳ କ୍ରିୟା ହୁଏ ନାହିଁ; ନୂତନ ଧାତୁ, ବିଶେଷ୍ୟ, ବିଶେଷଣ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

ଧାତୁ ଅନେକ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରଚଳିତ ଧାତୁର ନାମ ଏବଂ ଅର୍ଥ ତଳେ ଦିଆଗଲା । ଅନେକ ଧାତୁ ସଂସ୍କୃତରେ ଯେ ଆକାରରେ ଦେଖାଯାଏ ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଆକାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା :—

ଧାତୁ	ଅର୍ଥ	ଧାତୁ	ଅର୍ଥ
ଅର୍ଚ୍ଚ୍	ପୂଜାକରିବା	ଛପ୍	ଛାପଦେବା
କ୍ରୀଡ଼୍	ଖେଳିବା	ଜମ୍	ଜମିବା ।
କମ୍ପ୍	କମ୍ପିବା	ପୀଡ଼୍	ପୀଡ଼ିବା
ଘଟ୍	ଘଟିବା	ପୂଜ୍	ପୂଜାକରିବା
ଘ୍ରା	ଶୁଙ୍ଘିବା	ବ୍ରୂ	କହିବା
ଚଲ୍	ଚଳିବା	ବ୍ରୂ	କହିବା
ଚର୍	ଚରିବା	ବସ୍	ବସିବା
ଚୁର୍	ଚୋରିକରିବା	ଶାସ୍	ଶାସନକରିବା

ତଳଲିଖିତ ଧାତୁମାନେ ଓଡ଼ିଆରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ଦେଖାଯାଏ :—

ମୂଳଧାତୁ	ରୂପାନ୍ତର	ଅର୍ଥ	ମୂଳଧାତୁ	ରୂପାନ୍ତର	ଅର୍ଥ
ଅସ୍	ଅଛ୍	ଥିବା	ଅଦ୍	ଖା	ଖାଇବା
କଥ୍	କହ୍	କହିବା	କୃତ୍	କାଟ୍	କାଟିବା
କ୍ରନ୍ଦ୍	କାନ୍ଦ୍	କାନ୍ଦିବା	କ୍ରୀ	କିଣ୍	କିଣିବା
ବି-କ୍ରୀ	ବିକ୍	ବିକିବା	ଖନ୍	ଖୋଳ୍	ଖୋଳିବା

ମୂଳଧାତୁ	ରୂପାନ୍ତର	ଅର୍ଥ	ମୂଳଧାତୁ	ରୂପାନ୍ତର	ଅର୍ଥ
ଖାଦ୍	ଖା	ଖାଇବା	ଚୁମ୍ବ୍	ଚୁମ୍ବ୍	ଚୁମ୍ବିବା
ଗଠ୍	ଗଢ଼୍	ଗଢ଼ିବା	ଘୂର୍ଣ୍ଣ୍	ଘୂର୍	ଘୂରିବା
ଘଷ୍	ଘଷ୍	ଘଷିବା	ଚତ୍	ଚେତା	ଚେତାଇବା
ଛିଦ୍	ଛେଦ୍	ଛେଦିବା	ଛୁଟ୍	ଛୁଡ଼୍	ଛୁଡ଼ିବା
ଜାଗୃ	ଜାଗ୍	ଜାଗିବା	ଭ	ଭଣ୍	ଭଣିବା
ଜ୍ଞା	ଜାଣ୍	ଜାଣିବା	ଭୃ	ଭର୍	ଭରିବା
ପଢ-ଧା	ପିନ୍ଧ୍	ପିନ୍ଧିବା	ଆ-ନୀ	ଆଣ୍	ଆଣିବା
କୃଷ୍	କାଢ଼୍	କାଢ଼ିବା	ପଠ୍	ପଢ଼୍	ପଢ଼ିବା
ପତ୍	ପଡ଼୍	ପଡ଼ିବା	ପା	ପି	ପିଇବା
ପୃ	ପୂର୍	ପୂରିବା	ଫୁଲ୍ଲ୍	ଫୁଲ୍	ଫୁଲିବା
ବନ୍ଧ୍	ବାନ୍ଧ୍	ବାନ୍ଧିବା	ଭଞ୍ଜ	ଭଙ୍ଗ୍	ଭଙ୍ଗିବା
ମଶ୍	ମିଶ୍	ମିଶିବା	ମୃ	ମର୍	ମରିବା
ଯୁଧ୍	ଯୁଝ୍	ଯୁଝିବା	ରକ୍ଷ୍	ରଖ୍	ରଖିବା
ବଚ୍ ବା ବଦ୍	ବୋଲ୍	ବୋଲିବା	ପ୍ର-ବିଶ୍	ପଶ୍	ପଶିବା
ବୃଧ୍	ବଢ଼୍	ବଢ଼ିବା	ଶିକ୍ଷ୍	ଶିଖ୍	ଶିଖିବା
ଶୀ	ଶୋ	ଶୋଇବା	ସିଧ୍	ସିଝ୍	ସିଝିବା
ଉତ୍-ସ୍ଥା	ଉଠ୍	ଉଠିବା	ହନ୍	ହାଣ୍	ହାଣିବା
ହୃ	ହର୍	ହରିବା			

ଧାତୁ ଦୁଇପ୍ରକାର:—୧ ସକର୍ମକ ଓ ୨ ଅକର୍ମକ ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅର୍ଥପ୍ରକାଶକ ଧାତୁମାନେ ଅକର୍ମକ:—

ଶୟନ, ଜୀବନ, ସ୍ଥିତ, ପ୍ରମୋଦ, ଉଦୟ,
ଲଜ୍ଜା, ଉଦ୍ବେଗ, ଉତ୍ପତ୍ତି, କ୍ରୀଡ଼ା, ଦର୍ପ, ଭୟ,

ମଜ୍ଜନ, ଭ୍ରମଣ, ଶାନ୍ତ, ନିବାସ, ଗମନ
ଦୀପ୍ତି, ମନ୍ଦଗତ, ଜାଗରଣ, ପଳାୟନ,
ନୃତ୍ୟ, କ୍ରୋଧ, ଚେଷ୍ଟା, ଗ୍ଳାନି, ପତନ, ରୋଦନ,
ସିଦ୍ଧି, ବୃଦ୍ଧି, ଶୁଦ୍ଧି, ଯୁଦ୍ଧ, ମରଣ, ଦହନ,
ହାସ, କମ୍ପ, ମୋହ, ଯତ୍ନ, ଲଜ୍ଜା, ଉପବେଶ,
ବକ୍ରଗତ, ଦ୍ରୁତଗତ, ବରଢ, ନିମେଷ,
ଶବ୍ଦ, ସଂଶୟ, ଧାବନ ଅର୍ଥେ ଅକର୍ମକ,
ହୁଏ ଧାତୁ, ସଦା ହେଉ ସୁବୁଦ୍ଧି ବାଳକ ।

ସ୍ଥିତ ଅର୍ଥରେ 'ସ୍ଥା' ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ହେଲେହେଁ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଅର୍ଥେ ଅନୁପୂର୍ବକ ସେହି 'ସ୍ଥା' ଧାତୁ ସକର୍ମକ ହୁଏ । ଅତଏବ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ନ ଜାଣିଲେ କେଉଁ ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ଏବଂ କିଏ ସକର୍ମକ କହିହେବ ନାହିଁ ।

ନବମ ପ୍ରକରଣ ।

କାଳ ଓ ବାଚ୍ୟ-ପରିବର୍ତ୍ତନ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ ଯେ ବଚନ, ପୁରୁଷ ଓ କାଳ ଅନୁସାରେ କ୍ରିୟାର ରୂପଭେଦ ହୁଏ । ପୁରୁଷ ଓ ବଚନ ଅନୁସାରେ ତାହାର କିପରି ରୂପଭେଦ ହୁଏ ତାହା ତୁମ୍ଭେମାନେ ଜାଣ । କାଳବିଷୟରେ ଅଧିକ କିଛି ଶିଖିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତାହାହିଁ ଏହିଠାରେ ଲେଖାଯିବ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ,

କ୍ରିୟାର ସମୟକୁ କାଳ ବୋଲାଯାଏ ।

କାଳ ପ୍ରଧାନତଃ ତିନିପ୍ରକାର—୧ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ, ୨ ଭୂତ ବା ଅତୀତ କାଳ, ୩ ଭବିଷ୍ୟତ କାଳ ।

ତଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକପ୍ରକାର କାଳର ବିଶେଷ ବିଭାଗ ଦର୍ଶାଗଲା :—

ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ ।

ସାଧୁ ପଢ଼ୁଅଛନ୍ତି; ବର୍ଷା ହେଉଅଛି; ସମ ଖାଉଅଛି; ମୁଁ ଯାଉଅଛି

ଏହିସବୁ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଉପସ୍ଥିତ ସମୟରେ ଯାହା ଘଟୁଅଛି ଏବ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ଶେଷ ହୋଇ ନାହିଁ ତାହାକୁହିଁ ବୁଝାଉଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—କେବଳ ଉପସ୍ଥିତ-ସମୟବୋଧକ କ୍ରିୟାକୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ବା ଅସମ୍ପନ୍ନ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୋଲାଯାଏ ।

ପ୍ରଭାତରେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ହୁଏ; ଶରତ୍‌କାଳରେ ପଦ୍ମ ଫୁଟେ; ବର୍ଷାକାଳରେ ବୃଷ୍ଟି ହୁଏ; ମାଛମାନେ ଜଳରେ ବାସ କରନ୍ତି ।

ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଥିବା କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଯାହା ସ୍ୱାଭାବିକ-ରୂପେ ଘଟିଥିଲା, ଘଟୁଅଛି ଏବ ଘଟିବ ତାହାହିଁ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ବାକ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗକାଳରେ ଘଟୁ ଅବା ନ ଘଟୁ ଯାହା ନିୟମିତ ବା ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପେ ଘଟେ ଏପ୍ରକାର କ୍ରିୟାର କାଳକୁ ନିତ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୋଲାଯାଏ ।

ବନମାଳୀ ପଢ଼ୁଥାନ୍ତା; ମୁଁ ଶୋଇଥାନ୍ତି; ସମ ଖାଉଥାନ୍ତା; ଅମ୍ଭେ ବହୁଥାନ୍ତୁ

ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ କ୍ରିୟାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭାବନା ବା କ୍ଷମତା ସୂଚିତ ହେଉଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭାବନା ସୂଚିତ ହୁଏ ତାହାର କାଳକୁ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୋଲାଯାଏ ।

କୃଷ୍ଣ ପଢ଼ୁଥିବ; ଗୋବିନ୍ଦ ମାରୁଥିବ; ହରି ଖେଳୁଥିବ ।

ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକଦ୍ୱାରା ଅନୁମାନ କରା-

ଯାଉଅଛି ଯେ କ୍ରିୟୋକ୍ତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଘଟିଥିବ ଏବ ତହିଁରେ ସଂଶୟ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ କ୍ରିୟା ଅନୁମାନଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ତାହାର କାଳକୁ ଆନୁମାନିକ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୋଲାଯାଏ ।

ତୁମ୍ଭେ ଯାଅ; ସେ ଯାଉ; ରାମ ଖାଉ; ଗୋପାଳ ଆସୁ ।

ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଥିବା କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକଦ୍ୱାରା କେବଳ ଅନୁଜ୍ଞା, ଆଦେଶ, ଅନୁରୋଧ ବୁଝାଯାଉଅଛି ।

ଅନୁଜ୍ଞା ବା ଅନୁମତିପ୍ରଦାନ ବୁଝାଇଲେ ଯେଉଁ କାଳ ହୁଏ ତାହା କେବଳ ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ପୁରୁଷରେ ସଙ୍ଗତ ଅଟେ । ଏହିହେତୁରୁ ଅନେକେ ତାହାକୁ କାଳମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ ।

'କହନ୍ତି ଗୋବିନ୍ଦେ ମିତେ ଏକାନ୍ତେ'; 'ବାହୁଡ଼େ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଦକ୍ଷିଣଗିର'; 'କହନ୍ତି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଆଗେ' ।

ଏହିସବୁ ବାକ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନକାଳର କ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେହେଁ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଶେଷ ହୋଇଯାଇଅଛି । ଅତଏବ ଭୂତକାଳପରିବର୍ତ୍ତରେ ସମୟ ସମୟରେ ବିଶେଷତଃ ପଦ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନକାଳର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।

ଭୂତ ବା ଅତୀତ କାଳ ।

ମେଘ ଗର୍ଜ୍ଜିଲା; ବର୍ଷା ହେଲା; ମୁଁ ଖାଇଲି ।

ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ତାହାର କାର୍ଯ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟର ପୂର୍ବରୁ ହୋଇଯାଇଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟର ପୂର୍ବରେ ଯେ କ୍ରିୟା ଘଟିଥିଲା ତାହାର କାଳକୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ବା ଅଦ୍ୟତନ ଅତୀତ ବୋଲାଯାଏ ।

ଲଲାଟେନ୍ଦୁ କେଶରୀ ଭୁବନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଲେ ।

ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଥିବା କ୍ରିୟାଟି ବିଶୁଦ୍ଧ ଭୂତକାଳ ଏବ ଗୋଟିଏ ଐତିହାସିକ ଘଟନାକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି । ଏପ୍ରକାର କ୍ରିୟାକୁ ଐତିହାସିକ କାଳ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ମୁଁ ଖାଇଅଛି ; ସେ ଦେଖିଅଛି ; ଫଳ ଫଳିଅଛି ।

ଏହିସବୁ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଘଟିଯାଇଥିଲେହେଁ ସେହି କ୍ରିୟାମାନଙ୍କର ଫଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ କ୍ରିୟାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅତୀତରେ ଘଟିଥିବା କାର୍ଯ୍ୟର ଫଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ରହିଅଛି ବୋଲି ସୂଚିତ ହୁଏ ସେମାନଙ୍କର କାଳକୁ ଅନଦ୍ୟତନ ଅତୀତ ବୋଲାଯାଏ ।

ତ୍ରେତାଯୁଗରେ ରାବଣ ମରିଥିଲା, ଆଜି ମୁଁ ଖାଇବା ପୂର୍ବରୁ ବର୍ଷା ହୋଇଥିଲା ।

ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ସେମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ଅନେକ ଆଗରୁ ଘଟିଯାଇଅଛି ; ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀଭୂତ ନୁହେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟର ବର୍ଷାହୋଇଥିବା କ୍ରିୟା ମୋ ଖାଇବା ଆଗରୁ ଘଟିଥିଲା । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ କ୍ରିୟା ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପୂର୍ବେ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ ଅତୀତ କ୍ରିୟାର ପୂର୍ବେ ହୋଇଥିଲା ତାହାର କାଳକୁ ପରୋକ୍ଷ ଅତୀତ ବୋଲାଯାଏ ।

ପୌଷମାସରେ ଖୁବ୍ ଅସହ୍ୟ ଶୀତ ହେଉଥିଲା । ମୁଁ ପଢ଼ିବେଳେ ଦୀପ ଜଳୁଥିଲା ।

୧ମ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା କ୍ରିୟାଟି ସ୍ୱାଭାବିକ ଘଟୁଥିଲା । ୨ୟ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଦୀପର ଜଳୁଥିବା କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ ନ ଥିବାର ବୁଝାଯାଉଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଅତୀତକାଳରେ ଯେଉଁ କ୍ରିୟା ଘଟୁଥିଲା ଅଥବା ହେଉ-

ଥିଲା କିନ୍ତୁ ଶେଷ ହୋଇ ନ ଥିଲା ତାହାର କାଳକୁ ଅର୍ଥାନୁସାରେ ନିତ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତ ଅତୀତ ବା ଅସମ୍ପନ୍ନ ଅତୀତ ବୋଲାଯାଏ ।

ସନ୍ଧ୍ୟା ହୋଇ ନ ଥିଲେ ମୁଁ ବୁଲିବାକୁ ଯାଉଥାନ୍ତି । ରାମଗୋବିନ୍ଦ କଟକରୁ ଆମ ଘରକୁ ଆସିଥାନ୍ତା ।

ଏହି ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଥିବା କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକଦ୍ୱାରା ଘଟିବାର ସମ୍ଭାବନା ଥିଲା ବୋଲି ବୋଧ ହେଉଅଛି, ମାତ୍ର ଘଟି ନାହିଁ କିମ୍ବା ଘଟିଥାନ୍ତା କି ନାହିଁ ଜଣା ନାହିଁ । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ଭୂତକାଳର କ୍ରିୟାର ଘଟିବାର ସମ୍ଭାବନା ଥିଲା ତାହାର କାଳକୁ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଅତୀତକାଳ କହନ୍ତି ।

ସମ୍ଭବତଃ କାଲି କଟକରେ ବହୁ ବର୍ଷା ହୋଇଥିବ, ସେ ସୋମବାରଦିନ ବାହାରି ଯାଇଥିବେ; କାଲି ପୁରୀରେ ରଥଯାତ୍ରା ହୋଇଥିବ ।

ଏହି ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଥିବା କ୍ରିୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟିଅଛି କି ନାହିଁ ଜଣା ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଘଟିଥିବାର ସମ୍ଭାବନା ଥିଲା । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ଭୂତକାଳର କ୍ରିୟା ଅନୁମାନଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି ତାହାର କାଳକୁ ଅନୁମାନିକ ଅତୀତକାଳ ବୋଲାଯାଏ ।

ଭବିଷ୍ୟତ କାଳ ।

ରାମ ଆସିବ; ହରି ଖାଇବ; ମଧୁ ପଢ଼ିବ ।

ଏହିସବୁ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଥିବା କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଯାହା ପରେ ଘଟିବ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଭବିଷ୍ୟତରେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟିବ, ଏହା ଯେଉଁ କ୍ରିୟାରୁ ଜଣାଯାଏ ତାହାକୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଭବିଷ୍ୟତ କାଳ ବୋଲାଯାଏ ।

ସେ ପଢ଼ୁଥିବ; ହରି ଖାଉଥିବ; ଗୋପାଳ ସ୍କୁଲକୁ ଯାଉଥିବ ।

ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳୁଥିବାର ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଭବିଷ୍ୟତରେ ଗୋଟିଏ କ୍ରିୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳୁଥିବାର ବ୍ୟକ୍ତ ହେଲେ ତାହାକୁ ଅସମ୍ପନ୍ନ ଭବିଷ୍ୟତ ବୋଲାଯାଏ ।

ପର ଶନିବାର ଦୁଇଟାବେଳେ ସଭା ବସିବ ।
ଏଣିକି ସବୁ ରବିବାରଦିନ ଜାହାଜ ଆସିବ ।

ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ଏଣିକି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ ନିୟମିତରୂପେ ଘଟିବ ବୋଲି ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—କୌଣସି କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଭବିଷ୍ୟତରେ ନିୟମିତରୂପେ ଘଟିବାର ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ତାହାକୁ ନିତ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତ ଭବିଷ୍ୟତ ବୋଲାଯାଏ ।

ମୁଁ ଖାଇବା ଆଗରୁ ସେ ଖାଇଥିବ । ରାମ ପାଠ ପଢ଼ିବା ଆଗରୁ ହରି ପଢ଼ିଥିବ ।

ଏ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଭବିଷ୍ୟତ କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟିବା ଆଗରୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟିଯିବ ବୋଲି ବୁଝାଯାଉଅଛି । କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟି ନାହିଁ । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଭବିଷ୍ୟତ କାର୍ଯ୍ୟର ଆଗରୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଭବିଷ୍ୟତ କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟିବାର ବ୍ୟକ୍ତ ହେଲେ ତାହାକୁ ପ୍ରାଗ୍ ଭବିଷ୍ୟତ କହନ୍ତି ।

ଉଦୟ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଲେ ଭଲ ପଢ଼ନ୍ତା; ମୁଁ ଗଲେ ସେ ଆସନ୍ତା ।

ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟିଲେ ତତ୍ପରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟିବା ସମ୍ଭବପର ବୋଲି ବୁଝାଯାଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ଘଟିବ କି ନାହିଁ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ଥିର ଜଣା ନାହିଁ । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଭବିଷ୍ୟତ୍ କାଳର କ୍ରିୟା ସମ୍ଭାବନା ବୁଝାଇଲେ ତାହାକୁ **ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଭବିଷ୍ୟତ୍** କହନ୍ତି ।

କ୍ରିୟାରୂପ ।

କୃ—ଧାତୁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ।

ବଶୁଦ୍ଧ ବା ଅସମ୍ପନ୍ନ ।

ପୁରୁଷ	ଏକବଚନ	ବହୁବଚନ
୧ମ	ଆମ୍ଭେ କରୁଅଛୁଁ, ମୁଁ କରୁଅଛି	ଆମ୍ଭେମାନେ କରୁଅଛୁଁ ।
୨ୟ	ତୁମ୍ଭେ କରୁଅଛ, ତୁ କରୁଅଛୁ	ତୁମ୍ଭେମାନେ କରୁଅଛ ।
୩ୟ	ସେ କରୁଅଛନ୍ତି, ସେ କରୁଅଛି	ସେମାନେ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ନିତ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତ ।

୧ମ	ଆମ୍ଭେ କରୁଁ, ମୁଁ କରେଁ	ଆମ୍ଭେମାନେ କରୁଁ ।
୨ୟ	ତୁମ୍ଭେ କର, ତୁ କରୁ	ତୁମ୍ଭେମାନେ କର ।
୩ୟ	ସେ କରନ୍ତି, ସେ କରେ	ସେମାନେ କରନ୍ତି ।

ସମ୍ଭାବ୍ୟ ।

୧ମ	ଆମ୍ଭେ କରୁଥାନ୍ତୁ, ମୁଁ କରୁଥାନ୍ତି	ଆମ୍ଭେମାନେ କରୁଥାନ୍ତୁ ।
୨ୟ	ତୁମ୍ଭେ କରୁଥାନ୍ତ, ତୁ କରୁଥାନ୍ତୁ	ତୁମ୍ଭେମାନେ କରୁଥାନ୍ତ ।
୩ୟ	ସେ କରୁଥାନ୍ତେ, ସେ କରୁଥାନ୍ତା	ସେମାନେ କରୁଥାନ୍ତେ ।

ଅନୁମାନକ ।

୧ମ	ଆମ୍ଭେ କରୁଥିବୁଁ, ମୁଁ କରୁଥିବି	ଆମ୍ଭେମାନେ କରୁଥିବୁ ।
୨ୟ	ତୁମ୍ଭେ କରୁଥିବ, ତୁ କରୁଥିବୁ	ତୁମ୍ଭେମାନେ କରୁଥିବ ।
୩ୟ	ସେ କରୁଥିବେ, ସେ କରୁଥିବ	ସେମାନେ କରୁଥିବେ ।

ଅତୀତ ।

ବିଶୁଦ୍ଧ ବା ଅଦ୍ୟତନ ।

ପୁରୁଷ	ଏକବଚନ	ବହୁବଚନ
୧ମ	ଆମ୍ଭେ କଲୁ, ମୁଁ କଲି	ଆମ୍ଭେମାନେ କଲୁଁ ।
୨ୟ	ତୁମ୍ଭେ କଲ, ତୁ କଲୁ	ତୁମ୍ଭେମାନେ କଲ ।
୩ୟ	ସେ କଲେ, ସେ କଲା	ସେମାନେ କଲେ ।

ଅନଦ୍ୟତନ ।

୧ମ	କରିଅଛୁଁ, କରିଅଛି	କରିଅଛୁଁ ।
୨ୟ	କରିଅଛ, କରିଅଛୁ	କରିଅଛ ।
୩ୟ	କରିଅଛନ୍ତି, କରିଅଛି	କରିଅଛନ୍ତି ।

ପରୋକ୍ଷ ।

୧ମ	କରିଥିଲୁଁ, କରିଥିଲି	କରିଥିଲୁଁ ।
୨ୟ	କରିଥିଲ, କରିଥିଲୁ	କରିଥିଲ ।
୩ୟ	କରିଥିଲେ, କରିଥିଲା	କରିଥିଲେ ।

ଅସମ୍ପନ୍ନ ।

୧ମ	କରୁଥିଲୁଁ, କରୁଥିଲି	କରୁଥିଲୁଁ ।
୨ୟ	କରୁଥିଲ, କରୁଥିଲୁ	କରୁଥିଲ ।
୩ୟ	କରୁଥିଲେ, କରୁଥିଲା	କରୁଥିଲେ ।

ନିତ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତ ।

ଏହାର ରୂପ ଅସମ୍ପନ୍ନର ରୂପପରି ।

ସମ୍ଭାବ୍ୟ ।

୧ମ	କରୁଥାନ୍ତୁ, କରୁଥାନ୍ତି	କରୁଥାନ୍ତୁ ।
୨ୟ	କରୁଥାନ୍ତ, କରୁଥାନ୍ତୁ	କରୁଥାନ୍ତ ।
୩ୟ	କରୁଥାନ୍ତେ, କରୁଥାନ୍ତା	କରୁଥାନ୍ତେ ।

ଅନୁମାନକ ।

ପୁରୁଷ	ଏକବଚନ	ବହୁବଚନ
୧ମ	କରୁଥିବୁଁ, କରୁଥିବି	କରୁଥିବୁଁ ।
୨ୟ	କରୁଥିବ, କରୁଥିବୁ	କରୁଥିବ ।
୩ୟ	କରୁଥିବେ, କରୁଥିବ	ନରୁଥିବେ ।

ଭବିଷ୍ୟତ ।

ବିଶୁଦ୍ଧ ।

୧ମ	କରିବୁଁ, କରିବି	କରିବୁଁ ।
୨ୟ	କରିବ, କରିବୁ	କରିବ ।
୩ୟ	କରିବେ, କରିବ	କରିବେ

ଅସମ୍ପନ୍ନ ।

୧ମ	କରୁଥିବୁଁ, କରୁଥିବି	କରୁଥିବୁଁ ।
୨ୟ	କରୁଥିବ, କରୁଥିବୁ	କରୁଥିବ ।
୩ୟ	କରୁଥିବେ, କରୁଥିବ	କରୁଥିବେ ।

ନିତ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତ

ଏହାର ରୂପ ଅସମ୍ପନ୍ନର ରୂପପରି ।

ସମ୍ଭାବ୍ୟ ।

୧ମ	କରନ୍ତୁ, କରନ୍ତି	କରନ୍ତୁ ।
୨ୟ	କରନ୍ତ, କରନ୍ତୁ	କରନ୍ତ ।
୩ୟ	କରନ୍ତେ, କରନ୍ତା	କରନ୍ତେ ।

ବାଚ୍ୟପରିବର୍ତ୍ତନ ।

୧ । ରାମ ରାବଣକୁ ହାଣିଲେ ।

୨ । ରାମଦ୍ୱାର ରାବଣ ବହାଣିତ ହେଲା ।

ଏହି ଦୁଇ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ଏକ । ୧ମ ବାକ୍ୟରେ 'ରାମ' କର୍ତ୍ତା, ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏବଂ 'ରାବଣ' କର୍ମ, ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି; 'ନାଶ କଲେ' ଏହି କ୍ରିୟା କର୍ତ୍ତା 'ରାମ'ର ପୁରୁଷ ଏବଂ ବଚନର ଅନୁସାରିଣୀ ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ କର୍ତ୍ତା ସାକ୍ଷାତ୍‌ସମ୍ବନ୍ଧରେ କ୍ରିୟାସହିତ ଅନ୍ୱିତ ହୁଏ. ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବାରୁ ତାହା ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ କ୍ରିୟା ତାହାର ପୁରୁଷ ଓ ବଚନ ଗ୍ରହଣ କରେ, ଏପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତାର କ୍ରିୟାକୁ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟର କ୍ରିୟା କହନ୍ତି ।

୨ୟ ବାକ୍ୟରେ 'ରାମ' କର୍ତ୍ତାଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ଏବଂ 'ରାବଣ' କର୍ମଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି । କ୍ରିୟାପଦ 'ବିନାଶିତ ହେଲା' କର୍ମ 'ରାବଣ'ର ପୁରୁଷ ଓ ବଚନର ଅନୁସାରିଣୀ ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ କର୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌ସମ୍ବନ୍ଧରେ କ୍ରିୟାସହିତ ଅନ୍ୱିତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିବାରୁ କର୍ମଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ କ୍ରିୟା ତାହାର ପୁରୁଷ ଓ ବଚନ ଗ୍ରହଣ କରେ, ଏପ୍ରକାର କ୍ରିୟାକୁ କର୍ମବାଚ୍ୟର କ୍ରିୟା କହନ୍ତି ।

ଯେଉଁ କ୍ରିୟାର କର୍ମ ଥାଏ ତାହାର ବାଚ୍ୟପରିବର୍ତ୍ତନ ସମ୍ଭବପର ।

କ୍ରିୟାର ବାଚ୍ୟବିଭାଗ—କ୍ରିୟାର ଦୁଇଗୋଟି ବାଚ୍ୟ ଅଛି—କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ଓ କର୍ମବାଚ୍ୟ ।

ଦଶମ ପ୍ରକରଣ ।

ଅବ୍ୟୟ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ,

ଯେଉଁ ପଦ ବିଶେଷ୍ୟ, ବିଶେଷଣ, କ୍ରିୟା କିମ୍ବା ସର୍ବନାମ ନୁହେ, ତାହା ଅବ୍ୟୟ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଶିଖ,

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ ପଦର କୌଣସି ବିଭକ୍ତିରେ କିମ୍ବା ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ, ପୁରୁଷରେ ରୂପର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ ତାହାକୁ ଅବ୍ୟୟ କହନ୍ତି ।

ଅର୍ଥାନୁସାରେ ଅବ୍ୟୟର ବିଭାଗ ତଳେ ଦିଆଗଲା ।

କ । ଅନ୍ୱୟସଂସ୍ଥାପକ ଅବ୍ୟୟ ।

(୧) ସଂଯୋଜକ ଅବ୍ୟୟ—ଓ, ଆହୁରି, ଏବ, ଅପି, ପୁଣି, ପୁନଃ, ତଥା, ମଧ୍ୟ ।
(୨) ବିକଳ୍ପାର୍ଥକ—ବା, ଅବା, କିମ୍ବା, କିଅବା, ନତୁବା, ନୋହିଲେ, ନଚେତ୍ ।
(୩) ସଂକୋଚକ ଅବ୍ୟୟ—ଅଥଚ, ମାତ୍ର, କିନ୍ତୁ, ପରନ୍ତୁ, ଅନନ୍ତର, କେବଳ ।
(୪) ହେତୁବୋଧକ—ଯେହେତୁ, ହେତୁକ୍, କାହିଁକି, ଅତଏବ, ବଳେ, ସୁତରାଂ ।
(୫) ସମ୍ଭାବନାର୍ଥକ—ଯଦି, ଯେବେ, ଯଦ୍ୟପି, କାଳେ, ଯଦିସ୍ୟାତ୍, ଯଦିଚ, ଯେବେହେଁ, ବରଂ, ବରଞ୍ଚ ।
(୬) ସାମ୍ୟବୋଧକ—ଏମନ୍ତ, ଯେମନ୍ତ, ତେମନ୍ତ, ଏପରି, ଯେପରି, ସେପରି, ଏପ୍ରକାର, ଯେପ୍ରକାର, ପ୍ରାୟ, ଯଥା, ତଥା ।
(୭) ସମୟବୋଧକ—ଆଗେ, ପଛେ, ଏକ୍ଷଣେ, ସତତ, ଶଶ୍ୱତ, ଯେବେ, ପଶ୍ଚାତ୍, ପୂର୍ବେ, ଏବେ, କେବେ ।

ଖ । ଆବେଗସୂଚକ ଅବ୍ୟୟ ।

(୧) ସନ୍ତୋଷ ଓ ଆନନ୍ଦ ସୂଚକ ଅବ୍ୟୟ—ବାହ୍ୱା, କି ସୁନ୍ଦର, ମରମର ।
(୨) ବିସ୍ମୟାର୍ଥକ ଅବ୍ୟୟ—ଅହୋ, ଓହୋ, ଉଃ, ହା ।

(୩) ଖେଦସୂଚକ ଅବ୍ୟୟ—ହାୟ୍, ହା, ଆହା, ଛିଃ ।

(୪) ସମ୍ବୋଧନାର୍ଥକ ଅବ୍ୟୟ—ହେ, ଆହେ, ଆହୋ, ରେ. ରେ, ଆରେ, ଲୋ, ଆଲୋ, ବରେ, ବଲୋ ।

(୫) ନିଶ୍ଚୟାର୍ଥକ—ହି, ହୁଁ, ସଂଜା, ଅବଶ୍ୟ, ନିତାନ୍ତ, ନିଶ୍ଚା ।

(୬) ପ୍ରଶ୍ନାର୍ଥକ—ଅସ, ନ, ତ, କିନ ।

(୭) ସ୍ୱୀକାରାର୍ଥକ—ଆଜ୍ଞା, ଅବଧାନ, ହଁ ।

(୮) ନିଷେଧାର୍ଥକ—ନା, ନାହିଁ, ନୁହେ ।

(୯) ପୌନଃପୁନ୍ୟବାଚକ—ଥରକୁଥର, ବାରମ୍ବାର, ପୁନଃପୁନଃ, ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ ।

(୧୦) ଶବ୍ଦାନୁକାରୀ ଅବ୍ୟୟ—ମଡ଼ମଡ଼, କଟକଟ, ଟେଁକଟର, ସାଇସାଇଁ, ହଣହଣ, ଘଡ଼ଘଡ଼, ସୋସୋ, ଗଜଗଜ ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅବ୍ୟୟମାନେ ବିଶେଷଣରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି:—ଅକସ୍ମାତ୍, ଦୈବାତ୍, ସହସା, ଚଞ୍ଚଳ, ଶୀଘ୍ର, ପଶ୍ଚାତ୍, ସଂପ୍ରତି, ଚିର, ବାରମ୍ବାର, ନିରନ୍ତର, ସତତ, ଅଚିରାତ୍, ଅଦ୍ୟାପି, କଦାପି, କ୍ୱଚିତ୍, ପୁନଃପୁନଃ, ଯଥାର୍ଥ, ଦ୍ରୁତ, ଠିକ୍, ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଅବଶ୍ୟ, ନିତାନ୍ତ, ଅତି, ଅତର, ସାୟଂ, ବାସ୍ତବ, ସତ୍ୱର, କଦାଚିତ୍, ସଦା, ସର୍ବଦା, ପ୍ରାତଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଗ । ଉପସର୍ଗ ।—ତଳେ ଉପସର୍ଗମାନଙ୍କର ନାମ ଏବଂ ସେମାନେ କ କ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ତାହା ଲେଖାଗଲା ।

ଉପସର୍ଗ	ଅର୍ଥ	ଉଦାହରଣ	ଉପସର୍ଗ	ଅର୍ଥ	ଉଦାହରଣ
ପ୍ର—	ଉତ୍କର୍ଷ	ପ୍ରକୃଷ୍ଟ	ପ୍ର—	ଗତି	ପ୍ରସ୍ଥାନ
,,	ଆରମ୍ଭ	ପ୍ରକ୍ରମ		ସର୍ବତୋଭାବ	ପ୍ରକୋପ
,	ଖ୍ୟାତି	ପ୍ରସିଦ୍ଧ			
,,	ଉତ୍ପତ୍ତି	ପ୍ରଭବ			
ପରା—	ଅନାଦର	ପରାଭୂତ	ପରା—	ଭଙ୍ଗ	ପରାଜୟ
ଅପ—	ବୈପରୀତ୍ୟ	ଅପମାନ	ଅପ—	ଅନାଦର	ଅପକର୍ଷ
ସମ୍—	ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରକାର	ସମ୍ଭୃତ	ସମ୍—	ଯୋଗ	ସଙ୍ଗତ
,,	ଆଭିମୁଖ୍ୟ	ସମ୍ମୁଖ			
ନି—	ନିଶ୍ଚୟ	ନିବଦ୍ଧ	ନି—	ନିଷେଧ	ନିବୃତ୍ତ

ଉପସର୍ଗ	ଅର୍ଥ	ଉଦାହରଣ	ଉପସର୍ଗ	ଅର୍ଥ	ଉଦାହରଣ
ଅବ—	ନିନ୍ଦା	ଅବଜ୍ଞା	ଅବ—	ନିଶ୍ଚୟ	ଅବଧାରିତ
ଅନୁ—	ପଶ୍ଚାତ୍	ଅନୁଶୋଚନ	ଅନୁ—	ସାଦୃଶ୍ୟ	ଅନୁରୂପ
,,	ପୌନଃପୁନ୍ୟ	ଅନୁକ୍ଷଣ			
ନିର୍—	ଅଭାବ	ନିଃଶଙ୍କ	ନିର୍—	ନିଶ୍ଚୟ	ନିର୍ଣ୍ଣୟ
,,	ବାହାର ହେବା	ନିର୍ଗତ			
ଦୁର୍—	ନିନ୍ଦା	ଦୁର୍ନାମ	ଦୁର୍—	କଷ୍ଟ	ଦୁର୍ଗମ
,,	ଦୁଃଖ	ଦୁର୍ବହ			
ବି—	ବିଶେଷ	ବିନ୍ୟାସ	ବି—	ଅଭାବ	ବିସ୍ୱାଦ
,,	ଦାନ	ବିତରଣ	,,	ବୈଷମ୍ୟ	ବିପକ୍ଷ
ଅଧି—	ଉପରିଭାଗ	ଅଧିରୋହଣ	ଅଧି—	ସ୍ୱାମିତ୍ୱ	ଅଧିକାର
,,	ସମ୍ବନ୍ଧ	ଅଧିଷ୍ଠାନ			
ସୁ—	ପ୍ରଶଂସା	ସୁଶୋଭିତ	ସୁ—	ସୌକର୍ଯ୍ୟ	ସୁଗମ
,,	ଅତିଶୟ	ସୁଲଭ			
ଉତ୍—	ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ	ଉତ୍କ୍ଷିପ୍ତ	ଉତ୍—	ପ୍ରଶଂସା	ଉତ୍କର୍ଷ
,,	ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ	ଉଦ୍ଭୂତ			
ପରି—	ସର୍ବତୋଭାବ	ପରିଦର୍ଶନ	ପରି—	ଅନାଦର	ପରିଭବ
,,	ଅତିଶୟ	ପରିପୁଷ୍ଟ			
ପ୍ରତି—	ଫେରାଇଦେବା	ପ୍ରତ୍ୟର୍ପଣ	ପ୍ରତି—	ବୈପରୀତ୍ୟ	ପ୍ରତିଗମନ
,,	ସାଦୃଶ୍ୟ	ପ୍ରତିବିମ୍ବ	,,	ବିରୋଧ	ପ୍ରତିବାଦ
,,	ବୀପ୍ସା	ପ୍ରତିଦିନ			
ଅଭି—	ସର୍ବତୋଭାବ	ଅଭିନିବେଶ	ଅଭି—	ଆଭିମୁଖ୍ୟ	ଅଭିମୁଖ
ଅତି—	ଅତିଶୟ	ଅତିବୃଷ୍ଟି	ଅତି—	ଅତିକ୍ରମ	ଅତୀତ
ଅପି—	ସମୁଚ୍ଚୟ	ତଥାପି	ଅପି—	ସମ୍ଭାବନା	ଯଦ୍ୟପି
,,	ସର୍ବତୋଭାବ	ଇତ୍ୟପି			
ଉପ—	ଅନୁକମ୍ପା	ଉପକାର	ଉପ—	ସାମୀପ୍ୟ	ଉପକୂଳ
,,	ଅଳ୍ପତ୍ୱ	ଉପଚୟ	,,	ଉତ୍କର୍ଷ	ଉପାଦେୟ
,,	ଆରମ୍ଭ	ଉପକ୍ରମ			

ଉପସର୍ଗ	ଅର୍ଥ	ଉଦାହରଣ	ଉପସର୍ଗ	ଅର୍ଥ	ଉଦାହରଣ
ଆ—	ଈଷତ୍	ଆରକ୍ତ	ଆ—	ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ	ଆଜନ୍ମ
,,	ବିପରୀତ	ଆଦାନ	,,	ସମ୍ୟକ୍	ଆପ୍ଲୁତ

ଉପସର୍ଗମାନେ ଧାତୁର ପୂର୍ବରେ ବସନ୍ତି ।

ଉପସର୍ଗମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ପ୍ରତି ଓ ଅତି ଏହି ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଆଉ କେହି ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପଦସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।

ସମୟେ ସମୟେ ଉପସର୍ଗ ସକର୍ମକ ଧାତୁକୁ ଅକର୍ମକ, ଅକର୍ମକ ଧାତୁକୁ ସକର୍ମକ, ଏବଂ ସକର୍ମକ ଧାତୁକୁ ପ୍ରେରଣାର୍ଥକ କରାଇଦିଏ:—

ସକର୍ମକ	ଅକର୍ମକ—	ଅକର୍ମକ	ସକର୍ମକ—	ସକର୍ମକ	ପ୍ରେରଣାର୍ଥକ
ହରିବା	ବିହରିବା	ଥିବା	ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବା	ଦର୍ଶନ କରିବା	ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା

ଉପସର୍ଗ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ବିପରୀତାର୍ଥକ କରାଯାଏ:—

ଶବ୍ଦ		ବିପରୀତ ଶବ୍ଦ	ଶବ୍ଦ		ବିପରୀତ ଶବ୍ଦ
ଉତ୍କର୍ଷ	—	ଅପକର୍ଷ	ଗମନ	—	ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ
ଆୟ	—	ବ୍ୟୟ	ଉପାୟ	—	ଅପାୟ
ଦାନ	—	ଆଦାନ	ଉପକାର	—	ଅପକାର

କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଉପସର୍ଗ ପରସ୍ପର ବିପରୀତାର୍ଥକ; ଯଥା—ବି ଓ ସମ୍; ସୁ ଓ ଦୁଃ; ପ୍ରତି ଓ ଅ ।

ଏକ ସମୟରେ ଏକ ଶବ୍ଦରେ ଏକାଧିକ ଉପସର୍ଗ ଯୋଗ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ; ଯଥା—ଅଧି + ଅବ + ସୋ + ଅ = ଅଧ୍ୟବସାୟ ।

ଉପପଦ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଧାତୁର ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ପଦ ବସେ ତାହା ଯେବେ ଉପସର୍ଗ ହୋଇ ନ ଥାଏ ତାହାକୁ ଉପପଦ କହନ୍ତି । ଯଥା— ଜଳଚର; ଏଠାରେ ଚର ଧାତୁ ପୂର୍ବେ 'ଜଳ' ଏହି ଉପପଦଟି ବସିଅଛି ।

ଏକାଦଶ ପ୍ରକରଣ

ସମାସ ।

(ଏହି ପ୍ରକରଣ ପଢ଼ିବା ପୂର୍ବରୁ ସନ୍ଧିର ପୁନରାବୃତ୍ତି ଆବଶ୍ୟକ)

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ

୧ । ଅନ୍ୱୟଯୁକ୍ତ ଦୁଇ ବା ଅଧିକ ପଦକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରି ଏକପଦ କରିବାର ନାମ ସମାସ ।

୨ । ଦୁଇ ବା ତତୋଽଧିକ ବିଶେଷ୍ୟପଦକୁ ଯେଉଁ ସମାସଦ୍ୱାରା ଏକପଦ କରାଯାଏ ତାହାକୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସମାସ ବୋଲିଯାଏ ।

୩ । ଯେଉଁ ସମାସଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମାଭିନ୍ନ ବିଭକ୍ତି-ଯୁକ୍ତ ପଦକୁ ତାହା ସହିତ ଅନ୍ୱିତ ଅନ୍ୟ ପଦସଙ୍ଗେ ମିଳାଇ ଏକପଦ କରାଯାଏ ତାହାକୁ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ବୋଲିଯାଏ ।

(କ) ଯେଉଁ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସର ପୂର୍ବପଦ ୨ୟା ବିଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ତାହାକୁ ଦ୍ୱିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ କହନ୍ତି ।

(ଖ) ଯେଉଁ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସର ପୂର୍ବପଦ ୩ୟା ବିଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ତାହାକୁ ତୃତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ କହନ୍ତି

(ଗ) ଯେଉଁ ତତ୍ପୁରୁଷସମାସର ପୂର୍ବପଦ ୫ମୀ ବିଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ତାହାକୁ ପଞ୍ଚମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ କହନ୍ତି ।

(ଘ) ଯେଉଁ ତତ୍ପୁରୁଷସମାସର ପୂର୍ବପଦ ୬ଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ତାହାକୁ ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ କହନ୍ତି ।

(ଙ) ଯେଉଁ ତତ୍ପୁରୁଷସମାସର ପୂର୍ବପଦ ୭ମୀ ବିଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ତାହାକୁ ୭ମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ କହନ୍ତି ।

୪ । ପୂର୍ବପଦ ବିଶେଷଣ, ପରପଦ ବିଶେଷ୍ୟ, ଏ ଦୁହିଙ୍କୁ ଯେଉଁ ସମାସଦ୍ୱାରା ମିଳାଇ ଏକପଦ କରାଯାଏ ତାହାକୁ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ କହନ୍ତି ।

୫ । ଯେଉଁ ଦୁଇ ପଦର ସମାସ କରାଯାଏ ସମସ୍ତପଦ ଯେବେ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ପଦକୁ ନ ବୁଝାଇ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦର ବିଶେଷଣ ହୁଏ ତେବେ ତାହାକୁ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ କହନ୍ତି ।

୬ । ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରେ ଥାଇ ଯେଉଁ ସମାସ କଲେ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥର ସମାହାର ବା ଦଳ ବୁଝାଯାଏ ତାହାକୁ ଦ୍ୱିଗୁ ସମାସ କହନ୍ତି ।

୭ । ଯେଉଁ ପଦମାନଙ୍କର ସମାସ କରାଯାଏ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ବା ଅଧିକ ପଦ ବା ବିଭକ୍ତିର ଅର୍ଥ ଯେବେ ସମସ୍ତ ପଦରେ ଏକ ଅବ୍ୟୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ତେବେ ସେହି ସମାସକୁ ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସ ବୋଲାଯାଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଶିଖିବାକୁ ହେବ ।

କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ।

୧ । ରାମ ଘୃତାନ୍ନ ଭୋଜନ କରନ୍ତି ।
୨ । ସଜ୍ଜନ ବିଦ୍ୟାଧନ ଅର୍ଜନ କରୁଅଛନ୍ତି ।
୩ । ତାହାଙ୍କ ତନୁ ଶିରୀଷସୁକୁମାର ।

ଏହି ତିନିଗୋଟି ବାକ୍ୟରେ ରେଖାରୂଢ଼ ପଦମାନେ ସମାସନିଷ୍ପନ୍ନ ।

୧ମ ବାକ୍ୟରେ 'ଘୃତାନ୍ନ'ର ଅର୍ଥ ଘୃତମିଶ୍ରିତ ଅନ୍ନ ; ଏବଂ ସମସ୍ତ ପଦ 'ଘୃତାନ୍ନ'ରେ 'ମିଶ୍ରିତ' କଥାଟି ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ମଧ୍ୟପଦଟି ଲୋପ ପାଇଅଛି ।

୨ୟ ବାକ୍ୟରେ 'ବିଦ୍ୟାଧନ'ର ଅର୍ଥ ବୁଝିଲେ ଜଣାଯାଉଅଛି ଯେ ବିଦ୍ୟା (ଯାହା) ଧନ (ତାହା); ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟା ଓ ଧନ ଏ ଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ବିଦ୍ୟା ଧନର ଅନୁରୂପ ।

୩ୟ ବାକ୍ୟରେ 'ଶିରୀଷସୁକୁମାର'ର ଅର୍ଥ ଶିରୀଷ (ଯେପରି ସୁକୁମାର ସେହିପରି) ସୁକୁମାର । ଏଠାରେ ଶିରୀଷର ସୁକୁମାରତ୍ୱ ସେନ ତୁଳନା ମାତ୍ର କରାଯାଇଅଛି, ତାହାର ଅନ୍ୟ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ କିଛି ଭାବିବାକୁ ହୋଇ ନାହିଁ । ଅତଏବ

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ କର୍ମଧାରୟ ସମାସରେ ଦୁଇ ପଦମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ ବା ଉପମା ବୋଧକ ପଦ ନ ଥିଲେହେଁ ଉକ୍ତ ଦୁଇ ପଦମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଏକ ବା ଅଧିକ ପଦ ଲୋପ ପାଏ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟପଦଲୋପୀ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ବୋଲାଯାଏ । ଯଥା—ବନଜାତ ଅଗ୍ନି=ବନାଗ୍ନି; ସପ୍ତରୁ ଅଧିକ ଦଶ=ସପ୍ତଦଶ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ କର୍ମଧାରୟ ସମାସରେ ପୂର୍ବପଦ ଓ ପରପଦ ଏ ଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାଯାଏ ତାହାକୁ ରୂପକ କର୍ମଧାରୟ କହନ୍ତି ।

ଯଥା—ଶୋକରୂପ ଅନଳ=ଶୋକାନଳ; ବିଷାଦରୂପ ସମୁଦ୍ର=ବିଷାଦସମୁଦ୍ର; ଅଙ୍ଗରୂପ ଯଷ୍ଟି=ଅଙ୍ଗଯଷ୍ଟି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଯେଉଁ କର୍ମଧାରୟ ସମାସରେ ପୂର୍ବପଦର କୌଣସି ବିଶେଷ ବିଷୟରେ ପରପଦୋକ୍ତ ଗୁଣ ସଙ୍ଗେ ସାମ୍ୟ ଥାଏ ତାହାକୁ ଉପମିତ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ କହନ୍ତି । ଯଥା—ପଲ୍ଲବ ପ୍ରାୟ ସ୍ନିଗ୍ଧ=ପଲ୍ଲବସ୍ନିଗ୍ଧ; ଘନ ପ୍ରାୟ ଶ୍ୟାମ=ଘନଶ୍ୟାମ; ଶଶ ପ୍ରାୟ ବ୍ୟସ୍ତ=ଶଶବ୍ୟସ୍ତ ।

ଯାହାର ସହିତ ଉପମା ଦିଅଯାଏ ତାହାକୁ ଉପମାନ ଏବଂ ଯାହାକୁ ଉପମା ଦିଅଯାଏ ତାହାକୁ ଉପମେୟ କହନ୍ତି ।

ଉପପଦ ସମାସ ।

ପଦ୍ମ ଜଳଜ ଅଟେ ।

ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଜଳଜ ଏହାର ଅର୍ଥ ଜଳରେ ଜାତ ଯେ (ଜଳ + ଜନ୍ + ଅ) । ଏଥିରେ 'ଜଳ' ଏ ଗୋଟିଏ ଉପପଦ, 'ଜନ୍' ଗୋଟିଏ ଧାତୁ ଏବଂ ତହିଁରୁ 'ଅ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଅଛି ।

ସଂଜ୍ଞା—ଧାତୁର ସହିତ ଉପପଦର ଯେଉଁ ସମାସ ହୁଏ ତାହାକୁ ଉପପଦସମାସ କହନ୍ତି । ଯଥା—କୁମ୍ଭକୁ କରେ ଯେ ସେ=କୁମ୍ଭକାର ; ଭୁଜ (ବକ୍ରଭାବେ) ଗମନ କରେ ଯେ ସେ=ଭୁଜଗ । ସେହିପରି ଅଗ୍ରସର, ପାଦପ, ଘରପୋଡ଼ିଆ, ପିଲାଧରା, ତେଲବକା ଇତ୍ୟାଦି ।

ନଞ୍ ତତ୍ପୁରୁଷ ।

ସାଧାରଣ ପଦସହିତ 'ନ' ଏହି ଅବ୍ୟୟର ସମାସ ହୁଏ । ସମାସ କଲାବେଳେ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥିଲେ 'ନ' ସ୍ଥାନରେ ଅନ୍ ହୁଏ ଏବଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥିଲେ 'ନ' ସ୍ଥାନରେ ଅ ହୁଏ । ଯଥା—ନ ଉଚିତ=ଅନୁଚିତ ; ନ ବ୍ରାହ୍ମଣ=ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ।

କେତେକ ସ୍ଥଳରେ 'ନ'ର କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା—ନାତିଶୀତୋଷ୍ଣ ।

ଦୁଇ ପଦରେ ସମାସ କଲାବେଳେ ଯେବେ ପୂର୍ବପଦର ବିଭକ୍ତି-ଲୋପ ନ ହୁଏ ତେବେ ତାହାକୁ ଅଲୁକ୍‌ସମାସ କହନ୍ତି । ଯଥା—ଖେ ଚରେ ଯେ ସେ=ଖେଚର ; ଯୁଧି ସ୍ଥିର ଯେ ସେ=ଯୁଧିଷ୍ଠିର ; ବନେ ଚରେ ଯେ ସେ=ବନେଚର

(ଏହିଠାରୁ ଏହି ପ୍ରକରଣର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୭ଷ୍ଟୁ ମାନରେ ପଢ଼ିଲେ ଭଲ ହେବ) ।

ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱସମାସର ବିଶେଷ ବିଧି ।

ପଦସଂସ୍ଥାପନର ନିୟମ:—

୧ । ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଳ୍ପସ୍ୱରଯୁକ୍ତ ପଦ ପ୍ରଥମେ ବସେ । ଯଥା—ସ୍ତ୍ରୀପୁରୁଷ, ଗଜତୁରଙ୍ଗ, ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ, ତାଳତମାଳ, ନରବାନର, ହାଟବଜାର, ମାଛକଇଁଛ ।

୨ । ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ୱରର ସମତା ଥାଏ, ସେ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଯେଉଁ ପଦର ପ୍ରଥମେ ଥାଏ ତାହା ଅଗେ ବସେ । ଯଥା—ଅଶ୍ୱଗଜ, ଅନଳପବନ, ଇନ୍ଦ୍ରବହ୍ନି ।

୩ । ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ୱରର ସମତା ଥାଏ, ସେ ସ୍ଥଳରେ ଯେଉଁ ପଦର ଶେଷରେ ଇକାର ବା ଉକାର ଥାଏ ତାହା ଅଗେ ବସେ । ଯଥା—ହରିହର, ଦଧିକ୍ଷୀର, ଶମ୍ଭୁକୃଷ୍ଣ ।

୪ । ପୂଜ୍ୟ ଓ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ବୋଧକ ପଦ ପୂର୍ବେ ବସେ । ଯଥା—ଯୁଧିଷ୍ଠିରାର୍ଜ୍ଜୁନ, ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରପାଣ୍ଡୁ, ମାତାପିତା । ଗର୍ଭଧାରଣ ଓ ପୋଷଣ ହେତୁରୁ ମାତା ପିତାଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏହି ନିୟମର ବ୍ୟତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା—ନରନାରାୟଣ, କୃଷ୍ଣବଳରାମ, ପିତାମାତା ।

୫ । ଋତୁ, ନକ୍ଷତ୍ର, ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ବୋଧକ ପଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯାହାପରେ ଯେ ଥିବାର ବା ଘଟିବାର ଜଣାଅଛି ତାହାପରେ ସେ ବସେ । ଯଥା—ଶିଶିରବସନ୍ତ, ଅଶ୍ୱିନୀଭରଣୀ, ବୈଶ୍ୟଶୂଦ୍ର, ବ୍ରାହ୍ମଣକ୍ଷତ୍ରିୟ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କତିପୟ ନିୟମ:—

୧ । ଦୁଇ ପଦ ସମାନଗୋତ୍ର ଓ ସମାନବିଦ୍ୟା ବୁଝାଇବା ସ୍ଥଳରେ ଋକାରାନ୍ତ ପଦ ଅକାରାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା—ମାତାପିତା, ପିତାମାତା, ହୋତାପୋତା ।

୨ । ପୁତ୍ରଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ଋକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଆକାରାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା—ପିତାପୁତ୍ର, ମାତାପୁତ୍ର ।

୩ । ପତିଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ଜାୟାଶବ୍ଦସ୍ଥାନରେ ବିକଳ୍ପେ ଦମ୍ ହୁଏ । ଯଥା—ଜାୟା ଓ ପତି=ଦମ୍ପତି ବା ଜାୟାପତି ।

୪ । ଅହୋରାତ୍ର, ରାତ୍ରିନ୍ଦିବ, ଅହର୍ନିଶ, ଏଗୁଡ଼ିକ ନିପାତନସିଦ୍ଧ ।

୫ । ମାତା ଏବଂ ପିତା=ପିତୃମାନେ ; ସେ, ତୁମ୍ଭେ ଓ ମୁଁ=ଅମ୍ଭେମାନେ, ଏହିପରି ସମାସରେ ଗୋଟିଏମାତ୍ର ପଦ ରହେ । ଏପ୍ରକାର ସମାସକୁ ଏକଶେଷଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କୁହାଯାଏ ।

୬ । ବିଶେଷଣ ଓ ବିଶେଷଣ ମିଶି ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସମାସ ହୁଏ । ଯଥା—ଶ୍ୟାମ (ଗୁଣ) ଓ କାନ୍ତ (ଗୁଣ)=ଶ୍ୟାମକାନ୍ତ, ଏଠାରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଗୁଣ ବିଭିନ୍ନ ।

ତତ୍ପୁରୁଷସମାସର ବିଶେଷ ବିଧି

୧ । ବ୍ୟାପ୍ତି ବୁଝାଇଲେ କାଳବାଚକ ଦ୍ୱିତୀୟାନ୍ତ ପଦରେ ବିଭକ୍ତିର ଲୁପ୍ତ ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦ୍ୱିତୀୟାତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ । ଯଥା—ଚିରସୁଖ, ଚିରରୋଗୀ, ମାସାଶୌଚ ।

୨ । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଷଷ୍ଠୀତତ୍ପୁରୁଷସମାସରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠାର୍ଥକ ରାଜା ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବେ ବସି ଅକାରାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା—ହଂସମାନଙ୍କର ରାଜା=ରାଜହଂସ ; ପଥମାନଙ୍କର ରାଜା=ରାଜପଥ ।

୩ । କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗେ ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ କର୍ତ୍ତୃ ଓ କର୍ମଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ । ଯଥା—ବାଳକର ହାସ୍ୟ=ବାଳକହାସ୍ୟ; ଗଙ୍ଗାର ଧର=ଗଙ୍ଗାଧର; ତାହାର କୃତ=ତତ୍କୃତ ।

୪ । ନିନ୍ଦା ବୁଝାଇଲେ ମଣ୍ଡୂକ ପଦର ସହିତ ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ କୂପ ପଦର ସମାସ ହୁଏ । ଯଥା—କୂପରେ ମଣ୍ଡୂକ ପ୍ରାୟ=କୂପମଣ୍ଡୂକ ।

୫ । ଏକଦେଶବାଚକ ପଦର ସହିତ କାଳବାଚକ ପଦର ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ହୁଏ, ଏବଂ ପରପଦ ପୂର୍ବରେ ବସେ । ଏହାକୁ ଏକଦେଶୀ ସମାସ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଯଥା—ଅହ୍ନର ପୂର୍ବ (ଭାଗ)=ପୂର୍ବାହ୍ନ; ଅହ୍ନର ମଧ୍ୟ (ଭାଗ)=ମଧ୍ୟାହ୍ନ; ରାତ୍ରିର ଅର୍ଦ୍ଧ=ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ର; ଚନ୍ଦ୍ରର ଅର୍ଦ୍ଧ=ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର

କର୍ମଧାରୟ ସମାସର ବିଶେଷ ବିଧି ।

୧ । ସମୟେ ସମୟେ ବିଶେଷଣ ପଦସହିତ ବିଶେଷଣ ପଦର ଯେଉଁ ସମାସ ହୁଏ ତାହା ମଧ୍ୟ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ । ଯଥା—ସ୍ଥୂଳ (ଯାହା) ଉନ୍ନତ (ତାହା)=ସ୍ଥୂଳୋନ୍ନତ (ଶରୀର); ହୃଷ୍ଟ (ଯାହା) ପୁଷ୍ଟ (ତାହା)=ହୃଷ୍ଟପୁଷ୍ଟ (ଶରୀର); ଶିଷ୍ଟ (ଯେ) ଶାନ୍ତ (ସେ)=ଶିଷ୍ଟଶାନ୍ତ (ବ୍ୟକ୍ତି) ।

୨ । ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର କାଳ ବୁଝାଇଲେ ତ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ବିଶେଷଣ ପଦସହିତ ତ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ବିଶେଷଣ ପଦର ସମାସ ହୁଏ । ଯଥା—(ପୂର୍ବେ) ସ୍ନାତ (ପରେ) ଅନୁଲିପ୍ତ=ସ୍ନାତାନୁଲିପ୍ତ; (ପୂର୍ବେ) ସୁପ୍ତ (ପରେ) ଉତ୍ଥିତ=ସୁପ୍ତୋତ୍ଥିତ ।

୩ । ଅଗ୍ର ପଶ୍ଚାତ୍ ବୁଝାଇଲେ କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥଳେ ପୂର୍ବ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦରେ ମଧ୍ୟ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ହୁଏ । ଯଥା—(ଅଗ୍ରେ) ରାଜା (ପଶ୍ଚାତ୍) ଋଷି=ରାଜର୍ଷି ।

୪ । ବିଶେଷ୍ୟପଦଦ୍ୱୟର ଅଭେଦ କଳ୍ପନା ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ହୁଏ । ଯଥା—(ଯେ) କଦମ୍ବ (ସେହି) ବୃକ୍ଷ=କଦମ୍ବବୃକ୍ଷ; (ଯେ) ଦେବ (ସେହି) ଋଷି=ଦେବର୍ଷି; (ଯେ) ହରି (ସେହି) ହର=ହରିହର ।

୫ । ବିଶେଷଣପଦ ପୂର୍ବେ ଓ ବିଶେଷ୍ୟପଦ ପରେ ଥାଇ ଯେଉଁ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ହୁଏ ତହିଁରେ ସମସ୍ତପଦରେ ବିଶେଷଣ ପଦ ସମୟେ ସମୟେ ବିକଳ୍ପେ ପରେ ବସେ । ଯଥା—ବୃଦ୍ଧ ପୁରୁଷ=ପୁରୁଷବୃଦ୍ଧ ବା ବୃଦ୍ଧପୁରୁଷ; ଏକ ଜନ=ଜନୈକ ବା ଏକଜନ ।

ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସର ବିଶେଷ ବିଧି ।

୧ । ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ ପଦସହିତ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ହେଲେ ସାଧାରଣତଃ ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ ପଦ ପୂର୍ବେ ବସେ । ଯଥା—ଧର୍ମେ ବୁଦ୍ଧି ଯାହାର ସେ=ଧର୍ମବୁଦ୍ଧି । କିନ୍ତୁ ସମୟେ ସମୟେ ଏହାର ବ୍ୟତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା—ଚନ୍ଦ୍ର ଚୂଡ଼ାରେ ଯାହାର ସେ=ଚନ୍ଦ୍ରଚୂଡ଼; ଚକ୍ର ପାଣିରେ ଯାହାର ସେ=ଚକ୍ରପାଣି ।

୨ । ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ପୂର୍ବପଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗର ବିଶେଷଣ ହୋଇଥିଲେ ସମସ୍ତପଦରେ ସମୟେ ସମୟେ ତାହା ପୁଂଲିଙ୍ଗର ଆକାର ଧାରଣ କରେ । ଯଥା—ମହତୀ ମତି ଯାହାର ସେ=ମହାମତି; ସ୍ଥିରା ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଯାହାର ସେ=ସ୍ଥିରପ୍ରତିଜ୍ଞ ।

୩ । ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ସହ ସ୍ଥାନରେ ସ ହୁଏ । ଯଥା—ପୁତ୍ରର ସହ ବର୍ତ୍ତମାନ=ସପୁତ୍ର; ସେହିପରି ସବାନ୍ଧବ, ସୋଦର । ସୋଦରଠାରେ ବିକଳ୍ପେ ସହୋଦର ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

୪ । ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ଉରଃ, ପୟଃ, ଇୟଃ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ନଞ୍

ପୂର୍ବକ ଅର୍ଥ, ଦଧି, ମଧୁ, ଶାଳି ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର କ ହୁଏ, ଏବ ଋକାରାନ୍ତ ଓ ଈକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ବିକଳ୍ପେ କ ହୁଏ । ଯଥା—ବିଶାଳ ଉରଃ ଯାହାର ସେ=ବିଶାଳୋରସ୍କ ; ସେହିପରି ସ୍ଥିରଲକ୍ଷ୍ମୀକ, ନିରର୍ଥକ । ମାତା ସହ ବର୍ତ୍ତମାନ=ସମାତୃକ, ସେହିପରି ମୃତପିତୃକ, ପ୍ରୋଷିତଭର୍ତ୍ତୃକ, ସସ୍ତ୍ରୀକ, ମୃତପତ୍ନୀକ ।

୫ । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବହୁବ୍ରୀହିସମାସନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ବିକଳ୍ପେ କ ହୁଏ । ଯଥା—ଅଳ୍ପବୟସ୍କ ବା ଅଳ୍ପବୟଃ; ଉନ୍ମନସ୍କ ବା ଉନ୍ମନାଃ; ସହସ୍ରଶିରସ୍କ ବା ସହସ୍ରଶିରା ।

୬ । ପରସ୍ପର ଯୁଦ୍ଧ ବୁଝାଇଲେ ତୁଲ୍ୟରୂପ ତୃତୀୟାନ୍ତ ଓ ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ ପଦର ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ହୁଏ । ଏପ୍ରକାର ସ୍ଥଳରେ ପରପଦର ଉତ୍ତର ଇ ହୁଏ ଏବ ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତ୍ୟ ସ୍ୱର ଦୀର୍ଘ ହୁଏ । ଯଥା—ପରସ୍ପର କେଶ ଗ୍ରହଣ କରି ଯେଉଁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ତାହା=କେଶାକେଶି (ଯୁଦ୍ଧ); ସେହିପରି ହାତାହାତି, ଦଣ୍ଡାଦଣ୍ଡି, ମୁଷ୍ଟାମୁଷ୍ଟି, ରକ୍ତାରକ୍ତି, ମୁଠାମୁଠି, ଗଡ଼ାଗଡ଼ି, ମରାମରି, ଠେଲାଠେଲି, ପେଲାପେଲି । ଏପ୍ରକାର ନିଷ୍ପନ୍ନ ପଦ ଅବ୍ୟୟ ।

୭ । ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସରେ ଅକ୍ଷି ଓ ନାଭି ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ଅ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ ସେ ଦୁଇ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତ୍ୟ ଇକାର ଲୋପପାଏ । ଯଥା—ବିଶାଳ ଅକ୍ଷି ଯାହାର ସେ=ବିଶାଳାକ୍ଷ; ଉର୍ଣ୍ଣା ନାଭିରେ ଯାହାର ସେ=ଉର୍ଣ୍ଣନାଭ ।

୮ । ଧର୍ମ୍ମ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ଅ କିମ୍ବା ଇ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା—ବଧର୍ମ୍ମା, ବଧର୍ମ୍ମୀ ।

୯ । ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ, ଭୂମ୍ ଓ ବସ୍ତୁ ହେ ପରସ୍ଥିତ

ପାଦ ଶବ୍ଦ ସ୍ଥାନରେ ପଦ ହୁଏ । ଯଥା—ଏକପଦୀ, ଦ୍ୱିପଦୀ, ଶତପଦୀ, ବହୁପଦୀ, କୁମ୍ଭପଦୀ ।

୧୦ । ଉପମାନବାଚକ ଶବ୍ଦ ଓ ସୁ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ପରସ୍ଥିତ ଗନ୍ଧ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ବିକଳ୍ପେ ଇ ହୁଏ । ଯଥା—ପଦ୍ମଗନ୍ଧି, ପଦ୍ମଗନ୍ଧ; ସୁଗନ୍ଧି ବା ସୁଗନ୍ଧ

ଦ୍ୱିଗୁ ସମାସର ବିଶେଷ ବିଧି ।

୧ । ଦ୍ୱିଗୁ ସମାସରେ ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ଈ ହୁଏ । ଯଥା—ପଞ୍ଚବଟର ସମାହାର=ପଞ୍ଚବଟୀ । ଏହିପରି ତ୍ରିଲୋକୀ, ଛମୁହାଣୀ । ଅକାରାନ୍ତ ନ ହେଲେ ଈ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା, ତ୍ରିଜଗତ୍; ଦଶାହ, ଦ୍ୱାଦଶାହ, ଏଗୁଡ଼ିକ ନିପାତନସିଦ୍ଧ ।

୨ । ଭୁବନ ପ୍ରଭୃତି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ଈ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା—ତ୍ରିଭୁବନ, ତ୍ରିଗୁଣ, ପଞ୍ଚଭୂତ, ତ୍ରିବର୍ଗ, ସପ୍ତାହ, ତ୍ରିସନ୍ଧ୍ୟା, ନବରତ୍ନ, ଚତୁଷ୍ପଥ ।

୩ । ଦ୍ୱିଗୁ ସମାସରେ ନଦୀ ଶବ୍ଦର ଈକାର ସ୍ଥାନରେ ଅକାର ହୁଏ । ଯଥା—ପଞ୍ଚ ନଦୀର ସମାହାର=ପଞ୍ଚନଦ ।

ଅବ୍ୟୟୀଭାବ ସମାସର ବିଶେଷ ବିଧି ।

୧ । ସମ୍, ପରସ୍ ଓ ପ୍ରତି ଶବ୍ଦର ପରସ୍ଥିତ ଅକ୍ଷି ଶବ୍ଦର ଇ ସ୍ଥାନରେ ଅ ହୁଏ । ଯଥା—ଅକ୍ଷିର ସମୀପ (ସମ୍+ଅକ୍ଷି)=ସମକ୍ଷ; ସେହିପରି ପରୋକ୍ଷ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ।

୨ । ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ ଶବ୍ଦ ନିପାତନସିଦ୍ଧ । ଯଥା—ପ୍ର (ପ୍ରଗତ) ଦକ୍ଷିଣକୁ=ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ ।

ଦ୍ୱାଦଶ ପ୍ରକରଣ

ବିବିଧ ବିଷୟ ଓ ଧାତୁଗଠନ ।

ଣତ୍ୱବିଧାନ ।

ଋ, ର, ଷ ଏହି ତିନିବର୍ଣ୍ଣ ଓ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ, କ ବର୍ଗ, ପ ବର୍ଗ, ଯ, ବ, ହ ଓ ଅନୁସ୍ୱାରର ପରସ୍ଥିତ ପଦମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ନ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ଣ ହୁଏ । ଯଥା-ଋଣ, ତୃଣ, ବର୍ଣ୍ଣ, ଘୃଣା, କୃଷ୍ଣ, ଜିଷ୍ଣୁ, ବିଷ୍ଣୁ, ଭୀଷଣ, ପ୍ରଣାଳୀ, ପ୍ରମାଣ, କୃପଣ, ତର୍କଣ, ପରିମାଣ, ବିଷାଣ, ହରିଣ, ଭୂଷଣ, ଦୂଷଣ, ପୋଷଣ, ଅଗ୍ରଣୀ, ଦ୍ରୋଣୀ, ଗର୍ଭିଣୀ, ପୂର୍ବାହ୍ଣ, ପ୍ରମାଣ ଇତ୍ୟାଦି ।

କାନ, ଫାଲ୍‌ଗୁନ, ଗାନ, ଗଗନ, ଫେନ, ପାନ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ, କ, ଗ, ପ, ଫ, ବ, ଣ, ପରେ ପ୍ରାୟ ନର ଣ ହୁଏ । ଯଥା—କାଣ, କଣ, ଉତ୍କୁଣ, ମତ୍କୁଣ, କୋଣ, ଗୁଣ, ଗଣ, ନିକ୍ୱଣ, ପଣ, ପଣ୍ୟ, ବାଣୀ, ବେଣୀ, ବେଣୁ, ବୀଣ, ଶଣ, ଶାଣ, ଶାଣିତ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବଧାନ ଥିଲେ ନ ର ଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା—ରଚନା, ଅର୍ଚ୍ଚନା, ସୂଚନା, ମାର୍ଜ୍ଜନା, ବର୍ତ୍ତମାନ, ପ୍ରଲୋଭନ, ଦର୍ଶନ, ପ୍ରସେନ, ମର୍ଦ୍ଦନ, ବର୍ଣ୍ଣନା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଷତ୍ୱବିଧାନ ।

ଅ ଭିନ୍ନ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ କ୍ ଓ ର୍-କାରର ପର ପଦମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ଦନ୍ତ୍ୟ ସ ସ୍ଥାନରେ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ଷ ହୁଏ, ସ୍ତ ଓ ସ୍ଥ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଷ୍ଟ ଓ ଷ୍ଠ ହୁଏ । ଯଥା—ବିଷମ, ସୁଷମ, ସମୀପେଷୁ, ଜିଗୀଷା, ମୁମୁକ୍ଷା, ନିଷ୍କାମ, ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧ, ଅନୁଷଙ୍ଗ, ନିଷେକ, ଅଭିଷେକ, ଅଧିଷ୍ଠାନ, ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଇତ୍ୟାଦି ; ନିଷ୍କୃତି, ନିଷ୍ଠୁର, ଶିଷ୍ୟ, ଗୋଷ୍ଠ, ଉଷ୍ଟ୍ର, ନିଷ୍ଠା, ନିଷ୍ଠୀବନ,ନିଷ୍ପ୍ରଭ, ନିଷ୍କଣ୍ଟକ ଇତ୍ୟାଦି ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶବ୍ଦ ନିୟମର ବହିର୍ଭୂତ ।

ଯଥା—ବିସର୍ଗ, ବିସର୍ଜନ, ପରିସର, ସୁସିଦ୍ଧ, ସୁସହ, ନିସ୍ତାର, ନିସ୍ୱନ, ଅନୁସରଣ, ସୁସ୍ଥ, ବିସୂଚିକା, ବିସ୍ମରଣ, ଅନୁସ୍ୱାର, ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଇତ୍ୟାଦି ।

କେତେକଗୁଡ଼ିଏ ଶବ୍ଦର ସ୍ୱାଭାବିକ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ଷ ଅଛି । ଯଥା—ଅଭିଲାଷ, କଷାୟ, କଳୁଷ, ରାଷ୍ଟ୍ର, ଭାଷା, ମାଷ, ପାଷାଣ, ନିକଷ, ଅଷାଢ଼, ଚଷକ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଷତ୍ୱବିଧାନ-ସଂକ୍ରାନ୍ତ ବିଶେଷ ନିୟମ ।

(କ) ଇକାରାନ୍ତ ଏବଂ ଉକାରାନ୍ତ ଉପସର୍ଗର ପରସ୍ଥିତ ସୁ, ସୋ, ସ୍ତୁ, ସ୍ତୁଭ୍, ସ୍ଥା, ସେନ, ସିଧ୍, ସିଚ୍, ସଞ୍ଜ୍, ସଦ୍ ଓ ସ୍ତମ୍ଭ୍ ଧାତୁର ସ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା—ଅଭିଷବ, ଅନୁଷ୍ଠାନ, ନିଷେଧ, ଅଭିଷେକ, ଅନୁଷଙ୍ଗ, ବିଷାଦ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ପରିପୂର୍ବକ ସ୍କୃ ଧାତୁର ସ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା—ପରିଷ୍କାର, ପରିଷ୍କୃତ ।

(ଗ) ଅନୁ, ବି, ପରି, ଅଭି, ନି ପୂର୍ବକ ସ୍ୟନ୍ଦ୍ ଧାତୁର ସ ବିକଳ୍ପେ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥ—ଅନୁଷ୍ୟନ୍ଦ, ନିଷ୍ୟନ୍ଦ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, ଅନୁସ୍ୟନ୍ଦ, ନିସ୍ୟନ୍ଦ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଘ) ବସ୍ ଧାତୁର ସ୍ଥାନରେ ଉସ୍ ହେଲେ ଏବଂ ସୁ ଉପସର୍ଗର ପରସ୍ଥିତ ସ୍ୱପ୍ ଧାତୁର ସୁପ୍ ଆଦିଷ୍ଟ ହେଲେ ଦନ୍ତ୍ୟ ସ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥ—ଉଷିତ, ସୁଷୁପ୍ତ ।

(ଙ) ସୁ, ବି, ନିର୍, ଦୁର୍ ଏହି ଉପସର୍ଗ ଚତୁଷ୍ଟୟର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମ ଶବ୍ଦର ଦନ୍ତ୍ୟ ସ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା—ସୁଷମ, ବିଷମ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଚ) ଅମ୍ବ, ଭୂମି, ଗୋ, ଅଙ୍ଗୁ, ମଞ୍ଜି ଆଦି ପ୍ରଭୃତିର ପରସ୍ଥିତ କ-ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ସ୍ଥା ଧାତୁର ନିଷ୍ପନ୍ନ ସ୍ଥ ଶବ୍ଦର ସ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା—ଅମ୍ବଷ୍ଠ, ଭୂମିଷ୍ଠ, ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠ, ମଞ୍ଜିଷ୍ଠା ।

(ଛ) ଯୁଧି ଶବ୍ଦର ପରସ୍ଥିତ ସ୍ଥିର ଶବ୍ଦର ସ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା—ଯୁଧିଷ୍ଠିର ।

(ଜ) ସମାସ ହେଲେ ମାତୃ ଓ ପିତୃ ଶବ୍ଦର ପରସ୍ଥିତ ସ୍ୱସୃ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମ ସ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା—ମାତୃଷ୍ୱସା, ପିତୃଷ୍ୱସା ।

(ଝ) ନି, ପରି ଏହି ଉପସର୍ଗଦ୍ୱୟର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସେବ୍ ଧାତୁର ସ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା—ନିଷେବିତ, ପରିଷେବିତ ।

ଧାତୁଗଠନ ।

ତୁମ୍ଭେମାନେ ଶିଖିଅଛ,

୧ । ବିଭକ୍ତି ଯୋଗ କରିବାପୂର୍ବରୁ କ୍ରିୟା ଯେଉଁ ଆକାରରେ ଥାଏ ଅର୍ଥାତ୍ କ୍ରିୟାର ଯେ ମୂଳ ତାହାକୁ ଧାତୁ କହନ୍ତି । ଯଥା—କୃ, ଭୂ, ଦୃଶ୍, ଦା, ଭୁଜ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

୨ । କ୍ରିୟାପରି ଧାତୁ ମଧ୍ୟ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ—୧—ଅକର୍ମକ, ଓ ୨—ସକର୍ମକ ।

ଧାତୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୂଳଧାତୁ ଏବଂ ଅପର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା ମୂଳଧାତୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । କରାଇବାଅର୍ଥ ଏବଂ ଇଚ୍ଛାର୍ଥ ଓ ପୌନଃପୁନ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ଯଥାକ୍ରମେ ଇ ଏବଂ ଅୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରାଯାଇ ନୂତନ ଧାତୁ ଗଢ଼ାଯାଏ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ତର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗକରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଧାତୁ

ଗଢ଼ାଯାଏ; ସେମାନଙ୍କ ନାମ-ଧାତୁ ବୋଲାଯାଏ । ଏହି ତିନିପ୍ରକାର ଧାତୁ ଗଢ଼ିବାର ପ୍ରଣାଳୀ ତଳେ ଦିଆଯିବ ।

ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା ଧାତୁ ଗଠନ କରିବାର ରୀତି ଶିକ୍ଷାକରିବା ଆଗରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଶିଖିବା ଆବଶ୍ୟକ :—

କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣକୁ ଉଠାଇଦେଇ ତାହାସ୍ଥାନରେ ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ବସାଇବାର ନାମ ଆଦେଶ ।

ଏକ ବର୍ଣ୍ଣପାଖରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣ ବସାଇବାର ନାମ ଆଗମ । କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣକୁ ନବାଇଦେବାର ନାମ ଲୋପ ।

ଇ ଈ ସ୍ଥାନରେ ଏ, ଉ ଊ ସ୍ଥାନରେ ଓ, ଋ ୠ ସ୍ଥାନରେ ଅର୍ ଆଦେଶକୁ ଗୁଣ ବୋଲାଯାଏ ।

ଅ ସ୍ଥାନରେ ଆ, ଇ ଈ ଏ ଐ ସ୍ଥାନରେ ଐ, ଉ ଊ ଓ ଔ ସ୍ଥାନରେ ଔ, ଋ ୠ ସ୍ଥାନରେ ଆର୍ ଆଦେଶକୁ ବୃଦ୍ଧି ବୋଲାଯାଏ ।

୩ ପ୍ରକାର ଧାତୁଗଠନ ।

୧ । ଧାତୁର ଉତ୍ତର ପ୍ରୟୋଜକ ଅର୍ଥରେ ଇ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରି ନୂତନ ଧାତୁ ଉତ୍ପାଦନ କରାଯାଏ ।

ସାଧାରଣ ନିୟମ—ଇ ପ୍ରତ୍ୟୟ କଲେ ଅନ୍ତ୍ୟ ସ୍ୱରର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ । ଉପାନ୍ତ୍ୟ ସ୍ୱର ଅକାର ହୋଇଥିଲେ ତାହାର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ, ଅକାର ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ସ୍ୱର ହୋଇଥିଲେ ତାହାର ଗୁଣ ହୁଏ । ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ୱର ଆକାର ହୋଇଥିଲେ ତହିଁପରେ ଏବଂ ଋ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ଗୋଟିଏ ପ୍ ର ଆଗମ ହୁଏ । ଯଥା—ବସ୍ + ଇ = ବାସି ; ମନ୍ + ଇ = ମାନ ; କୃ + ଇ = କାରି ; ଜ୍ଞା + ଇ = ଜ୍ଞାପି ; ମୁଚ + ଇ = ମୋଚ ; ଋ + ଇ = ଅର୍ପି ।

ବିଶେଷ ନିୟମ—ଇ ପ୍ରତ୍ୟୟ କଲେ ଜାଗୃ ଧାତୁ ଓ କୃ ଧାତୁର ଅନ୍ତ୍ୟ ସ୍ୱରର ବୃଦ୍ଧି ନ ହୋଇ ଗୁଣ ହୁଏ । ଯଥା-ଜାଗୃ+ଇ=ଜାଗରି; କୃ + ଇ=କାରି ।

ଇ ପ୍ରତ୍ୟୟ କଲେ ଜନ୍ ଧାତୁର ଏବ ଜମ୍ ଭିନ୍ନ ମ୍ ଅନ୍ତରେ ଥିବା ଧାତୁର ଗୁଣ ହୁଏ ନାହିଁ ବା ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା-ଜନ୍+ଇ=ଜନି; ଗମ୍+ଇ=ଗମି ।

୨ । ଇଚ୍ଛାର୍ଥରେ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ସ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରି ନୂତନ ଧାତୁ ଗଢ଼ାଯାଏ ।

ଯଥା-ଗୁପ୍ + ସ=ଜୁଗୁପ୍ସ, କିତ୍+ସ=ଚିକିତ୍ସ, ଗମ୍+ସ=ଜିଗମିଷ, ଜୀବ୍+ସ=ଜିଜୀବିଷ, ପା + ସ=ପିପାସ; କୃ + ସ=ଚିକୀର୍ଷ; ମୃ + ସ=ମୁମୂର୍ଷ; ମୁଚ୍+ସ=ମୁମୁକ୍ଷ ।

୩ । ପୌନଃପୁନ୍ୟ ଓ ଅତିଶଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ଯ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରି ନୂତନ ଧାତୁ ଗଢ଼ାଯାଏ । ଯଥା-ଦୀପ୍+ଯ=ଦେଦୀପ୍ୟ, ଜ୍ୱଲ୍+ଯ=ଜାଜ୍ୱଲ୍ୟ, ଲମ୍ବ୍ + ଯ=ଲଂଲମ୍ବ୍ୟ ।

ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରକରଣ ।

କୃଦନ୍ତ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଧାତୁରୁ ଉତ୍ତର ଯେସମସ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରି ବିଶେଷ୍ୟ ବିଶେଷଣ ଗଠନ କରିବାକୁ ହୁଏ ତାହାକୁ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବୋଲାଯାଏ । ଏପ୍ରକାର ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦକୁ କୃଦନ୍ତ ଶବ୍ଦ କହନ୍ତି ।

ଏକ ଏକ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଏକାଧିକ ଅର୍ଥରେ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ପ୍ରୟୋଗ

କରାଯାଇଥାଏ । ସେହି ଅର୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ତଳେ ବୁଝାଇଦିଆଗଲା ।

ବାଚ୍ୟ ପାଞ୍ଚପ୍ରକାର, ଯଥା-କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ, କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟ, କରଣବାଚ୍ୟ, ଅଧିକରଣବାଚ୍ୟ ଓ ଭାବବାଚ୍ୟ ।

ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତା ବା କର୍ତ୍ତାର ଗୁଣ ବା ଅବସ୍ଥା ଜଣାଯାଏ ତାହାକୁ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ କହନ୍ତି । ଯଥା—"ଦାତା" କହିଲେ ଯେ ଦାନ କରେ ତାହାକୁ ବୁଝାଏ ।

ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା କର୍ମ୍ମ ବା କର୍ମ୍ମର ଗୁଣ ବା ଅବସ୍ଥା ଜଣାଯାଏ ତାହାକୁ କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ କହନ୍ତି । ଯଥା—"ଦତ୍ତ" କହିଲେ ଯାହା ଦାନ କରାଯାଇଅଛି ତାହାର ଅବସ୍ଥା ବୁଝାଯାଏ ।

ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା କରଣ ବା ଯହିଁରେ କରାଯାଏ ତାହା ବୁଝାଯାଏ ତାହାକୁ କରଣବାଚ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ କହନ୍ତି । ଯଥା—"ଲେଖନୀ", ଯାହାଦ୍ୱାରା ଲେଖାଯାଏ ।

ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା ଅଧିକରଣ ବା ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ବା କାଳରେ କ୍ରିୟା ଅବସ୍ଥାନ କରେ ତାହା ବୁଝାଯାଏ ତାହାକୁ ଅଧିକରଣବାଚ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ କହନ୍ତି । ଯଥା—"ଶଯ୍ୟା", ଯହିଁରେ ଶୁଆଯାଏ ।

ଭାବବାଚ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ୱାରା କେବଳ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଯଥା—"ହାସ", ଏହାଦ୍ୱାରା କେବଳ ହସ୍ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ହସିବା ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି । ସୁତରାଂ ଏହି ବାଚ୍ୟଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ୍ୟ ।

(୧) ଅ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

(କ) କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ବର—ଦା ରୁ ବରଦ; ଗୃହ—ସ୍ଥା ରୁ ଗୃହସ୍ଥ; ବି+ଆ—ଘ୍ରା ରୁ ବ୍ୟାଘ୍ର; ଭୁଜ—ଗମ୍ ରୁ ଭୁଜଗ, ଭୁଜଙ୍ଗ, ଭୁଜଙ୍ଗମ ।

(ଖ) କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟରେ-ଲଭ୍ ରୁ ଲାଭ; ପଠ୍ ରୁ ପାଠ ।

(ଗ) କରଣବାଚ୍ୟରେ—ବହ୍ ରୁ ବାହ; ପଦ୍ ରୁ ପାଦ ।

(ଘ) ଅଧିକରଣ ବାଚ୍ୟରେ—ଆ - ଧୃ ରୁ ଆଧାର; ବସ୍ ରୁ ବାସ ।

(ଙ) ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଭୂ ରୁ ଭବ; ହସ୍ ରୁ ହସ, ହାସ; ହନ୍ ରୁ ହାଣ ।

କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ଭାବବାଚ୍ୟରେ ଅ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଲେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ପଦଗୁଡ଼ିକ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା-କ୍ଷମ୍ ରୁ କ୍ଷମା; ଜିଜ୍ଞାସ୍ ରୁ ଜିଜ୍ଞାସା; ଜିଗୀଷ୍ ରୁ ଜିଗୀଷା।

(୨) ଅକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

କେବଳ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ନୀ ରୁ ନାୟକ; ସ୍ତୁ ରୁ ସ୍ତାବକ; ପୂ ରୁ ପାବକ; କୃ ରୁ କାରକ; ପଠ୍ ରୁ ପାଠକ; ରଞ୍ଜ୍ ରୁ ରଞ୍ଜକ; ସିଚ୍ ରୁ ସେଚକ ।

(୩) ଅନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

(କ) କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ନନ୍ଦ ରୁ ନନ୍ଦନ; ମଦ ରୁ ମଦନ; ବର୍ଦ୍ଧ ରୁ ବର୍ଦ୍ଧନ ।

(ଖ) କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟରେ—ସୁ—ଦୃଶ୍ ରୁ ସୁଦର୍ଶନ; ଦୁଃ—ଶାସ୍ ରୁ ଦୁଃଶାସନ ।

(ଗ) କରଣବାଚ୍ୟରେ—ନୀ ରୁ ନୟନ; ଲୁଚ୍ ରୁ ଲୋଚନ; ଚୃ ରୁ ଚରଣ ।

(ଘ) ଅଧିକରଣବାଚ୍ୟରେ—ଶୀ ରୁ ଶୟନ; ଭୂ ରୁ ଭବନ; ସ୍ଥା ରୁ ସ୍ଥାନ ।

(ଙ) ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଚି ରୁ ଚୟନ; ଶ୍ରୁ ରୁ ଶ୍ରବଣ; ଲିଖ୍ ରୁ ଲେଖନ ।

(୪) ଅନ୍ତା ଓ ଅନ୍ତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ଚଳ୍ ରୁ ଚଳନ୍ତା, ଚଳନ୍ତ୍ର; ଫଳ୍ ରୁ ଫଳନ୍ତା, ଫଳନ୍ତ୍ର ।

(୫) ଆ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

(କ) କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ବୋଲ—କୃ ରୁ ବୋଲକରା; ମୁରଜ୍ଞ—ଧୃ ରୁ ମୁରଜ୍ଞଧରା; ଗଣ୍ଠି—କଟ୍ ରୁ ଗଣ୍ଠିକଟା ।

(ଖ) ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ହସ୍ ରୁ ହସା; ମୃ ରୁ ମରା; ପଢ୍ ରୁ ପଢ଼ା ।

(୬) ଅଣ ପ୍ରତ୍ୟୟ । କେବଳ ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ମିଶ୍ ରୁ ମିଶାଣ; ଉଠ୍ ରୁ ଉଠାଣ; ଚଳ୍ ରୁ ଚଳାଣ ।

(୭) ଅଣି ପ୍ରତ୍ୟୟ । କେବଳ ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଖଡ଼୍ ରୁ ଖଡ଼ାଣି; ପଡ଼୍ ରୁ ପଡ଼ାଣି; ଉଠ୍ ରୁ ଉଠାଣି ।

(୮) ଇ ପ୍ରତ୍ୟୟ । କେବଳ ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଖେଳ୍ ରୁ ଖେଳି; ଶୁଧ୍ ରୁ ଶୁଦ୍ଧି; ନି—ଧା ରୁ ନିଧି ; ବି—ଧା ରୁ ବିଧି ।

(୯) ଇନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସାଧାରଣତଃ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ହୁଏ—

ଅଶ୍ୱ + ବହ୍ ଧାତୁରୁ ଅଶ୍ୱବାହୀ, ବସ୍ ଧାତୁରୁ ବାସୀ, ଦ୍ୱିଷ୍ ଧାତୁରୁ ଦ୍ୱେଷୀ, ରୁଧ୍ ଧାତୁରୁ ରୋଧୀ, ମାଂସ + ଭୁଜ୍ ଧାତୁରୁ ମାଂସଭୋଜୀ, ମିଥ୍ୟା + ବଦ୍ ରୁ ମିଥ୍ୟାବାଦୀ ।

(୧୦) ଇବା ଓ ଇବାର ପ୍ରତ୍ୟୟ କେବଳ ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଅସ୍ ଧାତୁରୁ ଅସିବା, ଅସିବାର; ଖା ଧାତୁରୁ ଖାଇବା, ଇବାର; ପା ଧାତୁରୁ ପିଇବା, ପିଇବାର ।

(୧୧) ଉ ପ୍ର ୟୟ । କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ଶମ୍—ଭୂ ଶମ୍ଭୁ; ପ୍ର—ଭୂ ରୁ ପ୍ରଭୁ; ବି—ଭୂ ରୁ ବି ; ପିପାସ୍ ରୁ ପିପାସୁ; ଜିଗୀଷ୍ ରୁ ଜିଗୀଷୁ ।

(୧୨) ଉଆ ପ୍ରତ୍ୟୟ । କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ପଢ଼୍ ରୁ ପଢ଼ୁଆ; ଚଳ୍ ରୁ ଚଳୁଆ; ଘଡ଼୍ ରୁ ଘଡ଼ୁଆ; ଡାକ୍ ରୁ ଡାକୁଆ ।

(୧୩) ଉକ ଏବ ଊକ ପ୍ରତ୍ୟୟ । କର୍ତ୍ତୃବାଚ ରେ ହନ୍ ରୁ ଘାତୁକ; ଭୂ ରୁ ଭାବୁକ; ।ଜାଗୃ ରୁ ଜାଗରୂକ

(୧୪) ଉଣି ବା ଅଣି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭାବବ ଚ୍ୟ ର—ମାଗ୍ ମାଗୁଣି; ଛୁ ରୁ ଛୁଉଣି; ସୋଡ଼୍ ସୋଡ଼ଣି ।

(୧୫) କ୍ୱିପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ହୁଏ । କ୍ୱିପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଲେ ପ୍ରତ୍ୟୟର କିଛୁ ରହେ ନାହିଁ । ହ୍ରସ୍ୱ-ସ୍ୱରାନ୍ତ ଧାତୁର ଉତ୍ତର ତ ଆଗମ ହୁଏ ।

ଶତ୍ରୁ—ଜି ରୁ ଶତ୍ରୁଜିତ୍; ପ୍ରତି—ଭୂ ରୁ ପ୍ରତିଭୂ; ବ୍ରହ୍ମ—ହନ୍ ରୁ ବ୍ରହ୍ମହା ; ପାର—ଦୃଶ୍ ରୁ ପାରଦୃଶ୍; ତତ୍ତ୍ୱ—ବିଦ୍ ରୁ ତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍; ସମ୍—ରାଜ୍ ରୁ ସମ୍ରାଟ୍ ।

(୧୬) ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ । ଅତୀତକାଳରେ ହୁଏ ।

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ଖ୍ୟା ଧାତୁରୁ ଖ୍ୟାତ; ଗମ୍ ରୁ ଗତ; ରମ୍ ରୁ ରତ; ଭ୍ରସ୍ଜ୍ ରୁ ଭୃଷ୍ଟ; ଭଜ୍ ରୁ ଭକ୍ତ; ରଞ୍ଜ୍ ରୁ ରକ୍ତ; ସ୍ଥା ରୁ ସ୍ଥିତ; ସୃଜ୍ ରୁ ସୃଷ୍ଟ; ଲଙ୍ଘ୍ ରୁ ଲଙ୍ଘିତ; ପ୍ର—ସ୍ଫୁଟ୍ ରୁ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ; କ୍ରୀଡ଼୍ ରୁ କ୍ରୀଡ଼ିତ; ଆ—ନନ୍ଦ୍ ରୁ ଆନନ୍ଦିତ ।

କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟରେ—ବ୍ୟଧ୍ ଧାତୁରୁ ବିଦ୍ଧ; ଆ—ହ୍ୱେ ରୁ ଆହୂତ; ଅଦ୍ ରୁ ଅନ୍ନ; ହନ୍ ରୁ ହତ; ଦା ରୁ ଦତ୍ତ; ଲଭ୍ ରୁ ଲବ୍ଧ; ଖନ୍ ରୁ ଖାତ; ଭଞ୍ଜ୍ ରୁ ଭଗ୍ନ ।

ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଚର୍ ରୁ ଚରିତ (ଆଚରଣ); ଜୀବ୍ ରୁ ଜୀବିତ (ଜୀବନ) ।

(୧୭) ତବ୍ୟ, ଅନୀୟ, ଯ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭବିଷ୍ୟତ୍‌କାଳରେ ଏବଂ ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ଔଚିତ୍ୟ ବୁଝାଇବା ଅର୍ଥରେ ହୁଏ ।

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ଖେଳ୍ ରୁ ଖେଳିତବ୍ୟ, ଖେଳନୀୟ, ଭୂ ରୁ ଭବିତବ୍ୟ, ଭବ୍ୟ ।

କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟରେ—କୃ ରୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, କରଣୀୟ, କାର୍ଯ୍ୟ; ଗମ୍ ରୁ ଗନ୍ତବ୍ୟ, ଗମନୀୟ, ଗମ୍ୟ; ଦୃଶ୍ ରୁ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ, ଦର୍ଶନୀୟ, ଦୃଶ୍ୟ; ଗ୍ରହ୍ ରୁ ଗ୍ରହୀତବ୍ୟ, ଗ୍ରହଣୀୟ, ଗ୍ରାହ୍ୟ ।

କରଣବାଚ୍ୟରେ ଯ—ମଦ୍ ରୁ ମଦ୍ୟ; ବଦ୍ ରୁ ବଦ୍ୟା ।

ଅଧିକରଣବାଚ୍ୟରେ ଯ—ରମ୍ ରୁ ରମ୍ୟ; ଶୀ ରୁ ଶଯ୍ୟା; ମୃଗ୍ ରୁ ମୃଗୟା ।

ଭାବବାଚ୍ୟରେ ଯ—କୃ ରୁ କୃତ୍ୟ, କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ରିୟା; ନୃତ୍ ରୁ ନୃତ୍ୟ ।

(୧୮) ତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

କେବଳ ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଖ୍ୟା ରୁ ଖ୍ୟାତି; ସ୍ଥା ରୁ ସ୍ଥିତି; ନୀ ରୁ ନୀତି; ସ୍ତୁ ରୁ ସ୍ତୁତି; ଧୃ ରୁ ଧୃତି; ଶକ୍ ରୁ ଶକ୍ତି; ମୁଚ୍ ରୁ ମୁକ୍ତି; ସୃଜ୍ ରୁ ସୃଷ୍ଟି; ଭଜ୍ ରୁ ଭକ୍ତି ।

(୧୯) ତୃ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

କେବଳ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ଦା ରୁ ଦାତା; ଧା ରୁ ଧାତା; ଜି ରୁ ଜେତା; ନୀ ରୁ ନେତା; ଶ୍ରୁ ରୁ ଶ୍ରୋତା; କୃ ରୁ କର୍ତ୍ତା; ତ୍ରୈ ରୁ ତ୍ରାତା; ହନ୍ ରୁ ହନ୍ତା ।

(୨୦) ତ୍ର ଓ ଇତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ ତ୍ର—ପୂ ରୁ ପୋତ୍ର; ଗମ୍ ରୁ ଗାତ୍ର ।

କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟରେ ତ୍ର—ଅସ୍ ରୁ ଅସ୍ତ୍ର ।

କାରଣବାଚ୍ୟରେ ତ୍ର ଓ ଇତ୍ର—ନୀ ରୁ ନେତ୍ର; ଶାସ୍ ରୁ ଶାସ୍ତ୍ର; ଶସ୍ ରୁ ଶସ୍ତ୍ର; ବଚ୍ ରୁ ବକ୍ତ୍ର; ଚର୍ ରୁ ଚରିତ୍ର; ଖନ୍ ରୁ ଖନିତ୍ର; ପୂ ରୁ ପବିତ୍ର; ବହ୍ ରୁ ବହିତ୍ର ।

ଅଧିକରଣବାଚ୍ୟରେ ତ୍ର—ପା ରୁ ପାତ୍ର; କ୍ଷି ରୁ କ୍ଷେତ୍ର ।

ଭାବବାଚ୍ୟରେ ତ୍ର—ମା ରୁ ମାତ୍ର; ଯା ରୁ ଯାତ୍ରା ।

(୧୧) ବା ଓ ଇବା, ଣ ଓ ଇଣ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

କେବଳ ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଦା ରୁ ଦେବା, ଦେଣ; ନୀ ରୁ ନେଣ; ମୃ ରୁ ମାରିବା, ମାରିଣ; ଖାଦ୍ ରୁ ଖାଇବା, ଖାଇଣ; ଖେଳ୍ ରୁ ଖେଳିବା, ଖେଳିଣ ।

(୧୨) ମ ଓ ମନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ । କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ଶୃ + ମନ୍ = ଶର୍ମ୍ମା ଧୃ + ମ = ଧର୍ମ୍ମ; ଭସ୍ ରୁ ଭସ୍ମ; ଶ୍ଲିଷ୍ ରୁ ଶ୍ଲେଷ୍ମା । କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟରେ—କୃ ରୁ କର୍ମ୍ମ; ଚର୍ ରୁ ଚର୍ମ୍ମ । ଭାବବାଚ୍ୟରେ—ଜନ୍ ରୁ ଜନ୍ମ ।

(୧୩) ର ପ୍ରତ୍ୟୟ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ନମ୍ ରୁ ନମ୍ର; ହିଂସ୍ ରୁ ହିଂସ୍ର; ସ୍ମି ରୁ ସ୍ମେର । ଏବଂ କର୍ମ୍ମବାଚ୍ୟରେ—ଛିଦ୍ ରୁ ଛିଦ୍ର ।

(୧୪) ରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ । କେବଳ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ— ଭୀ ରୁ ଭୀରୁ; ଶଦ୍ ରୁ ଶତ୍ରୁ; ମି ରୁ ମେରୁ; ଦା ରୁ ଦାରୁ ।

(୧୫) ବର ଓ ଉର ପ୍ରତ୍ୟୟ

କେବଳ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ—ଭାସ୍ ରୁ ଭାସ୍ୱର, ଭାସୁର; ସ୍ଥା ରୁ ସ୍ଥାବର; ଈଶ୍ ରୁ ଈଶ୍ୱର; ନଶ୍ ରୁ ନଶ୍ୱର; ଭଞ୍ଜ୍ ରୁ ଭଙ୍ଗୁର; ବିଦ୍ ରୁ ବିଦୁର ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ପ୍ରକରଣ

ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

ସଂଜ୍ଞା—ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଅର୍ଥରେ ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ତାହାକୁ ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ କହନ୍ତି ।

ନିୟମ—ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଅଥବା ଯ ପରେ ଥିଲେ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତସ୍ଥିତ ଅ, ଆ, ଇ, ଈ ଏହି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଲୋପ ପାଏ ଏବଂ ଉ, ଊ ର ଗୁଣ ହୁଏ । ଯେଉଁସବୁ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ

ହୁଏ ସେହି ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷରରେ ଥିବା ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ବୃଦ୍ଧି ପାଏ । ତଦ୍ଧିତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଶେଷ ନିୟମଗୁଡ଼ିକ ଉଦାହରଣରୁ ଜଣାପଡ଼ିବ; ଏଠାରେ ଦେବା ଅନାବଶ୍ୟକ ।

(୧) ଅପତ୍ୟାର୍ଥରେ ।

ଅ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ବସୁଦେବ ରୁ ବାସୁଦେବ; ପାଣ୍ଡୁ ରୁ ପାଣ୍ଡବ; କୁନ୍ତ ରୁ କୌନ୍ତ ।

ଇ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଦଶରଥ ରୁ ଦାଶରଥି; ରାବଣ ରୁ ରାବଣି; ସୁମିତ୍ରା ରୁ ସୌମିତ୍ରି ।

ଈୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ସ୍ୱସୃ ରୁ ସ୍ୱସ୍ରୀୟ; ପିତୃଷ୍ୱସୃ ରୁ ପୈତୃଷ୍ୱସ୍ରୀୟ ।

ଏୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଗଙ୍ଗା ରୁ ଗାଙ୍ଗେୟ; ଭଗିନୀ ରୁ ଭାଗିନେୟ; ରାଧା ରୁ ରାଧେୟ ।

ଯ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଗର୍ଗ ରୁ ଗାର୍ଗ୍ୟ; ଜମଦଗ୍ନି ରୁ ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟ; ଦିତି ରୁ ଦୈତ୍ୟ ।

(୨) ଭକ୍ତାର୍ଥରେ ।

ଅ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଶିବ ରୁ ଶୈବ; ବିଷ୍ଣୁ ରୁ ବୈଷ୍ଣବ; ମହେଶ୍ୱର ରୁ ମାହେଶ୍ୱର ।

ଯ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଗଣପତି ରୁ ଗାଣପତ୍ୟ; ପ୍ରଜାପତି ରୁ ପ୍ରାଜାପତ୍ୟ; ଶିବ ରୁ ଶୈବ୍ୟ ।

(୩) ଭାବାର୍ଥରେ ।

ଅ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଲଘୁ ରୁ ଲାଘବ; ଚପଳ ରୁ ଚାପଳ; ମଧୁର ରୁ ମାଧୁରୀ (ସ୍ତ୍ରୀ); ଶିଶୁ ରୁ ଶୈଶବ; କୁମାର ରୁ କୌମାର; ଗୁରୁ ରୁ ଗୌରବ; ମୂକ ରୁ ମୌକ ।

ଇମନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଲଘୁ ରୁ ଲଘିମା; ଗୁରୁ ରୁ ଗରିମା; ପୃଥୁ ରୁ ପ୍ରଥିମା; ମହତ୍ ରୁ ମହିମା; ପ୍ରିୟ ରୁ ପ୍ରେମ; ଶୁକ୍ଳ ରୁ ଶୁକ୍ଳିମା (ସ୍ତ୍ରୀ); ଦୀର୍ଘ ରୁ ଦ୍ରାଘିମା

ତ୍ୱ, ତା ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଲଘୁ ରୁ ଲଘୁତ୍ୱ, ଲଘୁତା; ଗୁରୁ ରୁ ଗୁରୁତ୍ୱ, ଗୁରୁତା; ଦୀର୍ଘ ରୁ ଦୀର୍ଘତ୍ୱ, ଦୀର୍ଘତା; ପୃଥୁ ରୁ ପୃଥୁତ୍ୱ, ପୃଥୁତା; ପ୍ରିୟ ରୁ ପ୍ରିୟତ୍ୱ, ପ୍ରିୟତା ।

ଯ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଜଡ଼ ରୁ ଜାଡ଼୍ୟ; ମଧୁର ରୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ; ସ୍ଥିର ରୁ ସ୍ଥୈର୍ଯ୍ୟ; ଧୀର ରୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ।

(୪) ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥରେ ।

ଅ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଇନ୍ଦ୍ର ରୁ ଐନ୍ଦ୍ର; ଈଶାନ ରୁ ଐଶାନ; ପୃଥିବୀ ରୁ ପାର୍ଥିବ ।

ଆ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଦକ୍ଷିଣ ରୁ ଦକ୍ଷିଣା ; ଉତ୍ତର ରୁ ଉତ୍ତରା ; କଳିଙ୍ଗ ରୁ କଳିଙ୍ଗା ।

ଆଳି ପ୍ରତ୍ୟୟ—ଢେଙ୍କ ରୁ ଢେଙ୍କାଳି ; ଉତ୍ତର ରୁ ଉତ୍ତରାଳି ; ପୂର୍ବ ରୁ ପୂର୍ବାଳି ।

ଇକ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ବର୍ଷ ରୁ ବାର୍ଷିକ ; ମାସ ରୁ ମାସିକ ; ଦିନ ରୁ ଦୈନିକ ।

ଇଆ ପ୍ରତ୍ୟୟ—ପାହାଡ଼ ରୁ ପାହାଡ଼ିଆ ; ଓଡ଼ ରୁ ଓଡ଼ିଆ, କଟକ ରୁ କଟକିଆ ।

ଇକିଆ—ବର୍ଷ ରୁ ବର୍ଷକିଆ ; ଟଙ୍କା ରୁ ଟଙ୍କିକିଆ ; ମାସ ରୁ ମାସିକିଆ ।

ଈ—କଟକ ରୁ କଟକୀ ; ପଞ୍ଜାବ ରୁ ପଞ୍ଜାବୀ ; ଦେଶ ରୁ ଦେଶୀ ।

ଈୟ—ବାୟୁ ରୁ ବାୟବୀୟ ; ବାଷ୍ପ ରୁ ବାଷ୍ପୀୟ ; ବର୍ଷ ରୁ ବର୍ଷୀୟ ।

ଉଆ—ସକାଳ ରୁ ସକାଳୁଆ ; ଅଷାଢ଼ ରୁ ଅଷାଢ଼ୁଆ ; ବଣ ରୁ ବଣୁଆ ।

ଏୟ—ଅଗ୍ନି ରୁ ଆଗ୍ନେୟ ; ମିତ୍ର ରୁ ମୈତ୍ରେୟ ; ଶୈଳ ରୁ ଶୈଳେୟ ।

ଓଇ—ସର ରୁ ସରେଇ ; ବାଟ ରୁ ବାଟୋଇ ।

ଯ—ଅତିଥି ରୁ ଆତିଥ୍ୟ ; ବାୟୁ ରୁ ବାୟବ୍ୟ ; ଗ୍ରାମ ରୁ ଗ୍ରାମ୍ୟ ; ତାଲୁ ରୁ ତାଲବ୍ୟ ; ଓଷ୍ଠ ରୁ ଓଷ୍ଠ୍ୟ ; ଗୋ ରୁ ଗବ୍ୟ ; ପିତୃ ରୁ ପିତ୍ର୍ୟ ; ଯମ ରୁ ଯାମ୍ୟ ।

(୫) କର୍ମାର୍ଥ ।

ଅତି—ଓକିଲ ରୁ ଓକିଲାତି ; ଜାଲ୍ ରୁ ଜାଲିଆତି ।

ଇ—ଚାକର ରୁ ଚାକରି ; ନୌକର ରୁ ନୌକରି ; ମୁକ୍ତାର ରୁ ମୁକ୍ତାରି ।

ଗିରି—ଭଣ୍ଡାରି ରୁ ଭଣ୍ଡାରିଗିରି ; ଶିକ୍ଷକ ରୁ ଶିକ୍ଷକଗିରି ।

ଯ—ପୁରୋହିତ ରୁ ପୌରୋହିତ୍ୟ ; ପଣ୍ଡିତ ରୁ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ; ସାରଥି ରୁ ସାରଥ୍ୟ ।

(୬) ଅଚରଣାର୍ଥ ।

ଗିରି ବା ଅନ, ପଣ ବା ପଣିଆ—ବାବୁ ରୁ ବାବୁଗିରି ବା ବାବୁଅନ, ବାବୁପଣ ବା ବାବୁପଣିଆ ।

(୭) ଜୀବକାର୍ଥ ।

ଇ—ତନ୍ତ ରୁ ତନ୍ତି ; ତେଲ ରୁ ତେଲି ; ତାମ୍ବୁଳ ରୁ ତାମ୍ବୁଳି ।

ଇଆ—ଜାଲ ରୁ ଜାଲିଆ ; ଲୁଣ ରୁ ଲୁଣିଆ ; ମହୁରି ରୁ ମହୁରିଆ ।

ଇଆଳ—ଗାଈ ରୁ ଗାଈଆଳ ; ବୋଇତ ରୁ ବୋଇତିଆଳ ; ଦାଗ ରୁ ଦାଗିଆଳ ।

ଇକ—ନୌ ରୁ ନାବିକ; ନାଳ ରୁ ନାଳିକ; ଦ୍ୱାର ରୁ ଦୌବାରିକ ।

ଉଆ—ଶଙ୍ଖ ରୁ ଶଙ୍ଖୁଆ; ବାଣ ରୁ ବାଣୁଆ; ଝର ରୁ ଝରୁଆ; ହାଟ ରୁ ହାଟୁଆ ।

ସ—ପାନ ରୁ ପାନସ; ଉଷ ରୁ ଉଷସ; ରୂଢ଼ ରୁ ରୂଢ଼ସ: ପାଠ ରୁ ପାଠସ ।

ରି—ସୁନା ରୁ ସୁନାରି; କଂସା ରୁ କଂସାରି; ଭଗ ରୁ ଭଗାରି; ଶଙ୍ଖା ରୁ ଶଙ୍ଖାରି ।

(୮) ଯୁକ୍ତାର୍ଥ ।

ଆଳୁ—ନିଦ୍ରା ରୁ ନିଦ୍ରାଳୁ; ତନ୍ଦ୍ରା ରୁ ତନ୍ଦ୍ରାଳୁ; ଈର୍ଷ୍ୟା ରୁ ଈର୍ଷ୍ୟାଳୁ ।

ଇଆ—ତେଲ ରୁ ତେଲିଆ; ବାଲି ରୁ ବାଲିଆ; ମାଟି ରୁ ମାଟିଆ ।

ଇତ—ପୁଷ୍ପ ରୁ ପୁଷ୍ପିତ; ଫଳ ରୁ ଫଳିତ; ତାରକା ରୁ ତାରକିତ ।

ଇଲ—ପଙ୍କ ରୁ ପଙ୍କିଳ; ଫେନ ରୁ ଫେନିଳ; ଜଟା ରୁ ଜଟିଳ ।

ଳ—ଶୁଣ୍ଡ ରୁ ଶୁଣ୍ଡଳ; ମାଂସ ରୁ ମାଂସଳ; ଶ୍ରୀ ରୁ ଶ୍ରୀଳ ।

(୯) ଅସ୍ତ୍ୟ ଅର୍ଥ ।

ଆ—ଦନ୍ତ ରୁ ଦନ୍ତା; ନାକ ରୁ ନାକା; ବୁଦ୍ଧି ରୁ ବୁଦ୍ଧିଆ; ପେଟ ରୁ ପେଟା ।

ଆଳୁ—ଶ୍ରଦ୍ଧା ରୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ; ଦୟା ରୁ ଦୟାଳୁ; କୃପା ରୁ କୃପାଳୁ ।

ଇନ୍—ଦଣ୍ଡ ରୁ ଦଣ୍ଡୀ; ଧନ ରୁ ଧନୀ; ଜ୍ଞାନ ରୁ ଜ୍ଞାନୀ; ଶିଖା ରୁ ଶିଖୀ ।

ଇନ—ଫଳ ରୁ ଫଳିନ; ମଳ ରୁ ମଳିନ; ରଥ ରୁ ରଥିନ ।

ଉଆ—ଦାଢ଼ ରୁ ଦାଢ଼ୁଆ; ସାପ ରୁ ସାପୁଆ; ଭାଗ ରୁ ଭାଗୁଆ ।

ବତ୍ ଓ ବନ୍ତ—ବତ୍ ସ୍ଥାନରେ ବାନ୍ ହୁଏ ।

ଧନ ରୁ ଧନବାନ୍ ଓ ଧନବନ୍ତ; ଗୁଣ ରୁ ଗୁଣବାନ୍, ଗୁଣବନ୍ତ; ବିଦ୍ୟା ରୁ ବିଦ୍ୟାବାନ୍, ବିଦ୍ୟାବନ୍ତ; ତେଜଃ ରୁ ତେଜସ୍ୱାନ୍, ତେଜସ୍ୱନ୍ତ; ଭାସ୍ ରୁ ଭାସ୍ୱାନ୍, ଭାସ୍ୱନ୍ତ ।

ବିନ୍—ମନଃ ରୁ ମନସ୍ୱୀ; ମେଧା ରୁ ମେଧାବୀ; ମାୟା ରୁ ମାୟାବୀ; ଯଶସ୍ ରୁ ଯଶସ୍ୱୀ ।

ମତ୍ ଓ ମନ୍ତ—ଅଂଶୁ ରୁ ଅଂଶୁମାନ୍, ଅଂଶୁମନ୍ତ; ଶ୍ରୀ ରୁ ଶ୍ରୀମାନ୍, ଶ୍ରୀମନ୍ତ; ବୁଦ୍ଧି ରୁ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତ; ଊର୍ମି ରୁ ଊର୍ମିମାନ୍, ଊର୍ମିମନ୍ତ ।

ର—ନଗ ରୁ ନଗର; ମଧୁ ରୁ ମଧୁର; କୁଞ୍ଜ ରୁ କୁଞ୍ଜର; ପାଣ୍ଡୁ ରୁ ପାଣ୍ଡୁର; ଦନ୍ତ ରୁ ଦନ୍ତୁର୍ ଉନ୍ନତ ଅର୍ଥରେ ଅକାରଠାରେ ଉକାର ହୁଏ) ।

ଲ—ମତ୍ୱର୍ଥେ : ବତ୍ସ ରୁ ବତ୍ସଳ; ବହୁ ରୁ ବହୁଳ: ମାଂସ ରୁ ମାଂସଳ; ଶ୍ୟାମ ରୁ ଶ୍ୟାମଳ; ପିଙ୍ଗ ରୁ ପିଙ୍ଗଳ; ଶୀତ ରୁ ଶୀତଳ; ପୃଥୁ ରୁ ପୃଥୁଳ; ପୁଷ୍ପ ରୁ ପୁଷ୍ପଳ ।

ଶାଳୀ—ଧନ ରୁ ଧନଶାଳୀ; ବଳ ରୁ ବଳଶାଳୀ; ଜ୍ଞାନ ରୁ ଜ୍ଞାନଶାଳୀ ।

(୧୦) ଉତ୍କର୍ଷାର୍ଥ ।

ଇୟସ୍ ଓ ଇଷ୍ଠ—ଗୁରୁ ରୁ ଗରୀୟାନ୍, ଗରିଷ୍ଠ; ଲଘୁ ରୁ ଲଘୀୟାନ୍, ଲଘିଷ୍ଠ ।
ବୃଦ୍ଧ + ଇଷ୍ଠ = ଜ୍ୟେଷ୍ଠ; ଯୁବନ୍ + ଇଷ୍ଠ = କନିଷ୍ଠ (ନିପାତନସିଦ୍ଧ) ।

(୧୧) ଜ୍ଞାନାର୍ଥରେ

ଇକ—ବିଜ୍ଞାନ ରୁ ବୈଜ୍ଞାନିକ; ଦର୍ଶନ ରୁ ଦାର୍ଶନିକ; ତର୍କ ରୁ ତାର୍କିକ; ପୁରାଣ ରୁ ପୌରାଣିକ; ଗଣିତ ରୁ ଗାଣିତିକ; ବେଦ ରୁ ବୈଦିକ; ଅଳଙ୍କାର ରୁ ଅଳଙ୍କାରିକ ।

(୧୨) ବୀପ୍ସାର୍ଥେ ଶଃ—କ୍ରମ ରୁ କ୍ରମଶଃ; ଅଳ୍ପ ରୁ ଅଳ୍ପଶଃ; ବହୁ ରୁ ବହୁଶଃ ।

(୧୩) ବିକାରାର୍ଥେ ମୟ—ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ରୁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୟ; ମୃଦ୍ ରୁ ମୃଣ୍ମୟ; କାଷ୍ଠ ରୁ କାଷ୍ଠମୟ ।

(୧୪) ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ମୟ—ଧୂମ ରୁ ଧୂମମୟ; ମେଘ ରୁ ମେଘମୟ ।

(୧୫) ପ୍ରକାରାର୍ଥ ।

ଥା—ସର୍ବ ରୁ ସର୍ବଥା; ଯଦ୍ ରୁ ଯଥା; ଅନ୍ୟ ରୁ ଅନ୍ୟଥା; ତଦ୍ ରୁ ତଥା ।

ଧା—ଶତ ରୁ ଶତଧା; ବହୁ ରୁ ବହୁଧା; ଦ୍ୱି ରୁ ଦ୍ୱିଧା; ତ୍ରି ରୁ ତ୍ରିଧା ।

(୧୬) ରଞ୍ଜକାର୍ଥ ।

ଇଆ—କୁହୁଡ଼ି ରୁ କୁହୁଡ଼ିଆ; ହଳଦ ରୁ ହଳଦିଆ; ମାଟି ରୁ ମାଟିଆ ।

ଉଆ—ମେଘ ରୁ ମେଘୁଆ; ଅଙ୍ଗାର ରୁ ଅଙ୍ଗାରୁଆ; ଶାଗ ରୁ ଶାଗୁଆ ।

ଟିଆ—ଧୂଆଁ ରୁ ଧୂଆଁଟିଆ; କଂସା ରୁ କଂସାଟିଆ; ତମ୍ବା ରୁ ତମ୍ବାଟିଆ ।

(୧୭) ପରିଣତାର୍ଥେ ସାତ୍—ଭୂମି ରୁ ଭୂମିସାତ୍; ଧୂଳି ରୁ ଧୂଳିସାତ୍ ।

(୧୮) ସଦୃଶାର୍ଥ ।

କଳ୍ପ—ପିତୃ ରୁ ପିତୃକଳ୍ପ; ଦେବ ରୁ ଦେବକଳ୍ପ; ଋଷି ରୁ ଋଷିକଳ୍ପ ।

ପରି, ପ୍ରାୟ, ଭଳି—ତୃଣ ରୁ ତୃଣପରି, ତୃଣପ୍ରାୟ, ତୃଣଭଳି ।

ବତ୍—ପିତୃ ରୁ ପିତୃବତ୍; ଚନ୍ଦ୍ର ରୁ ଚନ୍ଦ୍ରବତ୍; ଅଗ୍ନି ରୁ ଅଗ୍ନିବତ୍; ମୃଗ ରୁ ମୃଗବତ୍ ।

(୯) ତୁଳନାର୍ଥରେ ତର ଓ ତମ—(ବିଶେଷଣର ତୁଳନା ଦେଖ)

(୧୦) ଅନିଶ୍ଚୟ ଅର୍ଥରେ ଚନ ଓ ଚିତ୍—କଦା ରୁ କଦାଚନ, କଦାଚିତ୍; କଥଂ ରୁ କଥଞ୍ଚନ, କଥଞ୍ଚିତ୍; କିମ୍ ରୁ କିଞ୍ଚନ, କିଞ୍ଚିତ୍ ।

(୧୧) ବିଭକ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ତଃ—ସର୍ବ ରୁ ସର୍ବତଃ; ବିଶେଷ ରୁ ବିଶେଷତଃ; ସାଧାରଣ ରୁ ସାଧାରଣତଃ; ପ୍ରଧାନ ରୁ ପ୍ରଧାନତଃ; ଏକ ରୁ ଏକତଃ ।

(୧୨) ସ୍ଥାନାର୍ଥ ।

ତ୍ର—ସର୍ବ ରୁ ସର୍ବତ୍ର; ଏକ ରୁ ଏକତ୍ର; ତଦ୍ ରୁ ତତ୍ର; କିମ୍ ରୁ କୁତ୍ର

ଆଡ଼େ (ଦିଗ)—ଏତଦ୍ ରୁ ଏଆଡ଼େ; ତଦ୍ ରୁ ସେଆଡ଼େ; ଉଭ ର ଉଭୟଆଡ଼େ ।

(୧୩) କାଳାର୍ଥ ।

ଦା—ଏକ ରୁ ଏକଦା; ସର୍ବ ରୁ ସର୍ବଦା; ଯଦ୍ ରୁ ଯଦା; କିମ୍ ରୁ କଦା ।

ବେ—କେବେ, ଯେବେ, ଏବେ, ତେବେ ।

(୧୪) ପୂର୍ବେ ନ ଥିଲା ବର୍ତ୍ତମାନ ହୋଇଅଛି ଏହି ଅର୍ଥରେ

ଚ୍ୱି—ମନ-ଭୂ ରୁ ମନୀଭୂତ; ଚୂର୍ଣ୍ଣ-ଭୂ ର ଚୂର୍ଣ୍ଣୀଭୂତ; ସ୍ୱ-କୃ ରୁ ସ୍ୱୀକାର; ଉଷ୍ଣ-କୃ ରୁ ଉଷ୍ଣୀକୃତ ।

(୧୫) ସମୂହାର୍ଥେ ଯ, ତା—ବନ ରୁ ବନ୍ୟା; ବାତ ରୁ ବାତ୍ୟା; ଜନ ର ଜନତା ।

(୧୬) ଦିଗର୍ଥରେ ।

ତନ—ଅଧଃ ରୁ ଅଧସ୍ତନ; ଅଧୁନା ରୁ ଅଧୁନାତନ; ଇଦାନୀଂ ରୁ ଇଦାନୀନ୍ତନ ।

ତ୍ୟ—ଦକ୍ଷିଣ ରୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ; ପଶ୍ଚାତ୍ ରୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ; ତତ୍ର ରୁ ତତ୍ରତ୍ୟ ।

ମ ଓ ଇମ—ମଧ୍ୟ ରୁ ମଧ୍ୟମ; ଅଧ ରୁ ଅଧମ; ଅନ୍ତ ରୁ ଅନ୍ତିମ ।

(୧୭) ସଂଖ୍ୟା ଓ ପରିମାଣ ଅର୍ଥରେ ।

ତେ, ତକ—ଯଦ୍ ରୁ ଯେତେ, ଯେତକ; ତଦ୍ ରୁ ତେତେ, ତେତକ ।

ଡ଼େ, ଡ଼ିକ—ଯଦ୍ ରୁ ଯେଡ଼େ, ଯେଡ଼ିକ; ଏତଦ୍ ରୁ ଏଡ଼େ, ଏଡ଼ିକ ।

Printed at the Orissa Mission Press by R. J. Grundy,
for the Publishers

ସର୍ବୋପଯୋଗୀ ପୁସ୍ତକାବଳୀ

ବର୍ଣ୍ଣବୋଧ (ସ୍ୱ. ରାଧାନାଥ ରାୟବାହାଦୁର ଓ ରାୟ ମଧୁସୂଦନ
ରାଓବାହାଦୁର ଦ୍ୱୟଙ୍କ କୃତ) ... [illegible]
ବର୍ଣ୍ଣବୋଧାର୍ଥ (ଶେଖ ଗୁଲଜାନ ମହମ୍ମଦ କୃତ) ... [illegible]
ବଙ୍ଗୋତ୍କଳ ବର୍ଣ୍ଣବୋଧ (ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ ଏକତ୍ର) [illegible]
ଅଙ୍କଶିକ୍ଷା (ଏଡୱାର୍ଡ ପ୍ରେସରୁ ପ୍ରକାଶିତ) ... [illegible]
[illegible] ପାଠ (ନୂତନ ଓ ସଚିତ୍ର) ... [illegible]
[illegible] (ସୀତାନାଥ ରାୟ କୃତ) [illegible]
[illegible] (ସରଳ) ([illegible] ସିଂହ କୃତ) [illegible]
[illegible] ([illegible] କୃତ) [illegible]
[illegible] ([illegible] କୃତ) [illegible]
[illegible] (ସୀତାନାଥ ରାୟ କୃତ) [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] (ସ୍ୱ. ରାଧାନାଥ ରାୟବାହାଦୁର କୃତ) [illegible]
[illegible]
[illegible] (ସୀତାନାଥ ରାୟ କୃତ) [illegible]
[illegible] ([illegible] କୃତ) [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
ଉଚ୍ଚପ୍ରାଥମିକ [illegible] ପାଠର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଓ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର [illegible]
,, ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟରକ୍ଷାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଓ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର [illegible]
,, [illegible] ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଓ ସରଳ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର [illegible]
[illegible] ([illegible] ଓ ଶେଖ [illegible] କୃତ) [illegible]
ବ୍ୟାକରଣପ୍ରବେଶ (ସ୍ୱ. ରାଧାନାଥ ରାୟବାହାଦୁରଙ୍କ କୃତ) [illegible]
ରାଧାନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ... [illegible]

ପୁସ୍ତକ ପ୍ରାପ୍ତିସ୍ଥାନ :— ସର୍ବୋପଯୋଗୀ [illegible]
ସମ୍ପାଦକ, ଶେଖ ନଜିର ମହମ୍ମଦ,
[illegible]

Digitized by srujanika@gmail.com